

az instrumentumot, csak a lelkét, azokat a szívremegtetően szép s alapjában úgy is templomi eredetű“ kuruc dallamokat. Az *Őszi harmat után* épen csak akkor szép, ha úgy fújják szabadon neki eresztve s megkötetlen szárnyalással. Ez nem fog megcsúfolni semmi idegen ritmust, ezt a lelkünkben lelkezt szívverést akarva se lehet elrontani, ez igazán a *mi* énekünk lesz, ezt az angol is csodálattal fogja hallgatni, mert ilyet nem árulnak a Themze mellett“. Az új énekeskönyv beosztása, elrendezése egészen eltér a régitől. Az énekeket nem a lapszám, hanem folyószám (1—304) jelöli. A régiben 80 dallam van, az újban csaknem kétannyi. Az énekvezérek egy része 4 szólamot s orgonakiséretet kívánt. Ezt elejtették, de szükségesnek tartanak az új dallamokhoz egy könyomatos korálkönyvet. Az énekek rövidek, hogy egyfolytában az egészet el lehessen énekelni, mert visszásnak tartják azt a szokást, hogy a vers ott szakad meg, ahol a kántor szeszélye, vagy a véletlen diktálja. Prédikáció utánra külön vannak az ú. n. *záróénekek*. Újítás az is, hogy van 22 *kezdőének*, melyet az egész gyülekezet *felállva énekel* s ezzel felelevenítettett egy régi jó szokás.

Az E. K. T. az 1924. évi főtanácsra örömmel jelentette, hogy a kiküldött bizottság az énekeskönyv szövegével és kottáival elkészült s Pálfi Mártonnak köszönetét és elismerését nyilvánította „a tiszta lelkesedéssel, fáradhatatlanul és a sok keserűség és csalódás dacára is nagy kitartással végzett szerkesztői munkásságáért“ s Régeninek buzgó közreműködéseért. Az énekeskönyv megjelent, de már 1927-ben szükségessé vált új kiadása, minthogy az 5000 példányban nyomott első kiadás teljesen elfogyott. Az új kiadás eszközésére kiküldött bizottság abban állapodott meg, hogy az új kiadás az előbbi használatát lehetetlenné ne tegye s lehetőleg meg se nehezítse. Ezért csak a szembetűnő sajtó-, versláb- vagy hangjegy-hibák kijavítását végezték, melyek az első kiadás sorrendjét és beosztását nem zavarják.

16. FEJEZET.

Iskolai ügyek.

a) Irodalmi vitái iskolai ügyekben.

Ferencz József buzgó harcosa volt kezdettől végig iskolánk szellemi és anyagi előhaladásának. Mikor 1868-ban megtudják, hogy az unitáriusok egyházi segélye kimaradt az állami költségvetésből, helyet kér felszólalásának,¹⁰⁷ mert — lelkére

¹⁰⁷ Unitáriusok az 1868-diki országos költségvetésben. Prot. E. és Isk. Lap. 1868. 621. lap.

mondja — igazságos ügyben, az egyenlőség védelmére kíván szót emelni. Felfogása szerint mivel az állam nem tud kellő számú közintézetet állítani s az egyházak sem, a segélyezés tulajdonképpen kölcsönös s ép oly joggal mondhatni, hogy az egyházak meg az államot segélyezik, mert ha ezeknek nem lennének iskoláik, minden iskola fenntartása egyedül az államra nehezednék. De a kormány eljárása nem egyezik az osztó igazság és jogérzet elveivel. Nemcsak teljes jogunk van igényelni a segélyt, hanem a számarány szerintnél nagyobb segély illet meg, mert a segély a szükséggel kell, hogy arányban álljon. Fél kimondani, hogy a püspök fizetése 840 frt, a tanároké 420, a köztanítóké 360, a falusi tanítóké nem megy többre 200 frtnál. Ezért javasolt az erdélyi kir. kormánysszék, mely ismerte a helyzetet, az unitárius egyház részére évi 25.000 frtot, melyből a közoktatásügyi miniszter csak 3000-et vett fel, de a minisztertanács azt is törölte. 1874-ben a Dávid Ferenc-alapítvány érdekében kibocsátott felhívásban¹⁰⁸ vitába száll azokkal, kiknek felfogása szerint a nevelés kizárólag az állam feladata s nekünk nincs egyébre szükségünk, mint egy jól berendezett papnövelde. Nekünk — szerinte — a nevelésről lemondani nem szabad; nem a vallásunkat félti; hanem azt az erőt és erélyt, melyet csak a küzdelem tart fenn és edz s melyet ha egyszer elvesztünk, vallásunk is csak olyan lesz, mint a aggastyán mellén az érdemkereszt. Célja megfelelő tőke összegyűjtésével többnyire szegénysorsú unitárius gyermekek taníttatását megkönnyíteni, egyházunk és iskoláink egyetemes szükségsein segíteni.

De nemcsak anyagi kérdésekben harcol iskoláink érdekében, hanem védelmezi is támadások ellen. György Aladár¹⁰⁹ ugyanis jóindulatú, de tévedésekkel telt cikkében bírálatot gyakorol iskoláink felett. E maroknyi nép — úgy mond — azzal vonja magára a közönség figyelmét, „mert hitvallása minden Európában létező pozitív felekezetek között kétségkívül a legjózanabb elveken alapszik”, abban a hírben áll, hogy iskoláiért nagy buzgósággal fáradozik. De a következő hiányokat állapítja meg:

1. Iskoláink belszervezete romlott, bennlakás túltömött s csaknem egészségellenes, a tanításban szegénységük miatt képzetlen osztálytanítók segédkeznek.

2. „Megrögzött felekezetiesség és konzervatizmus, hogy 12—14 éves gyermekeket küldenek legációba „hirdetni azon józan dogmákat, melyeknek felfogása nagyon érett gondolkozásmódot igényel, ezen gyermekeknek, kiknek székre kell állaniok, hogy a szószékből kilátszodjanak;”¹¹⁰ ezeknek van megengedve,

¹⁰⁸ Dávid Ferenc-alapítvány. K. M. 1874. 201—210

¹⁰⁹ Az unitáriusok iskolái. A Hon. 1873. 214. sz. Esti kiadás.

¹¹⁰ E sorok írója bizonyosságot tehet ez állítás szószerinti igazságáról. 1883-ban, 14 éves korában, mint keresztlúri 5. g. o. t. Datkon volt legátus és téglákat kellett lába alá tenni, hogy kilátszodják a szószékből.

hogy az öregebb hallgatóknak olykor mennydörgő erkölcsi prédikációkat tartsanak. Nem valódi profanáció ez?

3. Kolozsvári iskolájukból év folyamán papokat s tanítókat bocsátanak ki. „Ez bizonynyal romlott viszonyokra mutat.”

4. Keresztúrt a hit- és erkölcostant s a magyart „féltanár” tanítja.

5. Félnék a nyilvánosságtól s szeretnek többet mutatni, mint amik.

6. Működésük sok tapasztalatlanságot és elfogultságot mutat.

Ferencz József védelmére kél iskoláinknak,¹¹¹ de némely pontban elfogadja a kifogásokat maga is. A bennlakás mellett szól az, hogy a kisebb tanulók folytonosan a nagyobbak felügyelete alatt lehessenek, a túltömöttséget pedig évről-évre apasztja az, hogy különböző szakiskolák, képezdek és újabb meg újabb életpályák nyílnak ifjaink előtt. Az osztálytanítók alkalmazását maga is nagy hiánynak tartja. Oka az anyagiak hiánya. De igyekszünk mind szűkebb térre szorítani működésüket s lassanként odajutunk, hogy iskoláink rendes tanárokkal lesznek ellátva. Az 50-es években 3 iskolánknál csak 6 rendes tanár volt, ma már 17 van. A legáció egyházi életünknek bizony nem fényoldala, hanem szegénységünkéből folyó régi intézmény. „De a nép ma is örömmel fogadja e gyermekprófétákat, úgy mint hajdan az első keresztények fogadták a Krisztus tanítványait, kik maguk sem tudtak annak szellemébe behatolni, magasztos elveit teljesen megérteni s mégis általuk terjedt el az Isten országa.” De mindezek ellenére is eltörlendőnek tartja s erre a lépések már meg vannak téve. Tanítókul évközben papjelölteket, vagy kivételesen VII—VIII. g. o. tanulókat küldünk ki. Ez „mindenesetre baj és fogyatkozás”, de a képezdekkel már segítve van ezen. A „féltanárt” György Aladár tévesen magyarázza. Az épen olyan, mint a többi, csak óráinak száma s fizetése félannyi. A nyilvánosságtól való félelmünk s többet mutatni akarásunk „modern felületességgel” van kimondva s különösen hangzik épen tőle, aki jelen volt angol és amerikai hitrokonainkkal a minap Pesten tartott konferencián. Mi már három közoktatási miniszternek mutattuk be nyíltan és nyugodt lélekkel iskolánkat. Ő sincs mindennel megelégedve, de ha az utolsó 15—20 év fejlődésére visszatekint, azzal biztatja magát, hogy még többre is eljutunk, csak időnk legyen. Nem tudunk, nem akarunk lemondani a jövőnkéről, „melyet maga a kor-szellem is pártfogásába fogadott”. És azzal végzi: Mutasson utat és módot fogyatkozásaink leküzdésére. György Aladár e cikkekre adott rövid feleletében (u. o.) azt mondja, hogy ő nem a bennlakást, hanem annak kötelező voltát kárhoztatja, ő fakultatívvá tenné s azt, hogy egy kis szobába 10—15 gyermeket is

¹¹¹ Még egyszer az unitáriusok iskolái. A Hon. 1873. 232. sz.

betesznek s a bennlakás vezetésénél ugyanazok a hibák, amelyeket a debrecenieknél is megrótt.

Ilyen irodalmi viták után tartatott az 1873. évi főtanács, melynek tárgyalásairól Ferencz József értesítést küld a Magyar Polgárnak is,¹¹² a K. M.-nek is.¹¹³ A főtanácsnak főtárgya a nevelésügy volt. Határozatai ezek: Jövőben csak *kivételesen* küldetnek gimn. ifjak falusi iskolákba tanítóknak. Népesebb eklézsiák tartsanak nőtanítót. Amelyik eklézsia magára nem tud iskolát tartani, oldják meg a kérdést a testvéreklézsiával, vagy a községgel. Haladás jelének tekinti, hogy a keresztúri és tordai diákok legációba küldése, mi felett élénk vita volt, megszüntettetett. Egyelőre azonban csak elvileg, mert a keresztúri diákok ezután még évekig jártak legációba. Ez a főtanács választotta külön a tanügyi jegyzőséget a közigazgatásitól, ami szintén haladás, mert azt mutatja, hogy az egyház a nevelés ügyét elég fontosnak tartja arra, hogy önállóan külön kezeltesse. A Magvetőbe adott hosszú és részletes jelentése után „egy pár egyéni megjegyzést” tesz, melyet szükségesnek tartok egész terjedelmében idézni: „Mi, kik a vallásban is a folytonos fejlődés és haladás elvét valljuk, annyival kevésbé lehetünk közönyösek a nevelés iránt, mert ez egyik leghatalmasabb eszköze a vallásos felvilágosodás terjedésének is. Nekünk tehát iskoláinkért tenni, áldozni kell. Én részemről anélkül, hogy legkevésbé is ellensége volnék a korszellem amaz áramlatának, mely a nevelés ügyét azáltal kívánja előmozdítani, hogy abban az államot is részvételre hívja fel, anélkül, hogy az állami intézetek iránt legkisebb ellenszenvet is éreznék magamban, óhajtanám, hogy amíg lehet, iskoláinkat tartsuk meg, azokat fejlesszük, tökéletesbítsük. Az a társadalom, amely mindent a kormánytól vár és remél, a rothadás elemeit hordja magában. Az állam által soha egy nemzet se lett naggyá, ha maga eltörpült, ha saját szükségeiért önmaga tenni és áldozni nem tudott.” A tehetetlenség oka nem mindig és mindenütt a szegénység, hanem igen sokszor a közöny, a részvétlenség, a lelkesültség kihalása. Ismeri híveink szegénységét, mégis többet tudnánk tenni, ha „mindenikünkben lánggra gyúlna az a nemes tűz, melynek áldott melegét a múltban is annyiszor éreztük”... Ha a 60.000 unitáriusból csak 10.000 évenként 1—1 frtot róna magára egy tőke előállítására, mily lendületet lehetne adni egyházi és iskolai életünknek. És ezt hangsúlyozni annál szükségesebb, mert a középtanodai küszöbön levő törvényjavaslattal ismét a lenni vagy nem lenni kérdésénél állunk.”

¹¹² Az unitáriusok egyházi főtanácsi gyűléséről. Magyar Polgár, 1873. 271., 272. sz.

¹¹³ F. J. Egyházi főtanácsunk közgyűlése. K. M. 1873. 349—364.

Püspöki ténykedései között egyike volt a legelsőeknek iskolai ügyekben 1879-ben az iskolák főfelügyeleti jogában tartott értekezleten való részvétele és a többi protestáns egyházakkal együtt közös állásfoglalása. A kormány 1879 ápr-ában bizonyos pontokat küldött meg Daniel főgondnoknak, azzal, hogy azokat a püspökkel és más egyházi és világi férfiakkal közölve, tegye meg észrevételeit írásban, vagy egy később tartandó értekezleten. A Baldácsy-alap ügyében május 4-én tartott rendkívüli főtanács elvül mondotta ki, hogy önkormányzati jogunkat ily közelről érintő ügyben csak az egyház legfelsőbb hatósága nyilatkozhatik. A főgondnok jelentse tehát a miniszternek, hogy nem tartja magát illetékesnek nyilatkozni, hanem a miniszter a javaslatot küldje le tanácsunkhoz. Május 21-én a püspök is kapott megbízást egy jún. 5. értekezletre. Előzetesen jún. 4-én megbeszélést tartottak a protestáns püspökök és főgondnokok s abban állapodtak meg, hogy br. Vay ref. főgondnok kijelenti, hogy ők nem jogosultak véleményt mondani. Az értekezletet Trefort nyitotta meg. Előadta, hogy a protestáns iskolák nem állanak többé oly izoláltan, mint eddig, a tanulók átlépése egyik iskolából a másikba, az egyetemre, a felekezeti iskolákat közelebbi viszonyba hozta az államiakhoz. Ha az állam respektálni akarja bizonyítványainkat, szükség, hogy azok szabályszerűek legyenek, azaz, osztályozás, tantárgyelengedés csak a miniszter engedélyével történhessék. Itt-ott államellenes törekvések nyilvánulnak, azok meggátlása elmaraszthatatlan kötelessége az államnak. Némelyek a középiskolai törvény megalkotásánál vélik a dolgot megoldani. A javaslatot Szász Károly készítette s ő nincs ellenszenvvel a protestantizmus iránt. Erre Vay előadta a fennebbi megállapodást. Tisza miniszterelnök szerint nem lehet a püspökökhez letenni, mert akkor a nemzetiségeknek is meg kellene küldeni Másfél óráig tárgyaltak. Tisza egyetlen felszólalást sem hagyott válasz nélkül. Felszólalt tőlünk a főgondnok is, a püspök is. Végül is az értekezlet dolgavégzetlenül feloszlott. S a Pesti Napló (139. sz.) valami indiszkrécio folytán a „bizalmas” értekezletről *A protestánsok és a kormány c. közleményt* hozott.

Ezután nemsokára meghozták az 1883. évi középiskolai törvényt, amely felállítja a tanárok száma, a tanterv tekintetében a követelményeket, kimondja a felekezeti iskolák állami segélyezését s megállapítja azokat a feltételeket, amelyek mellett ezek államsegélyt kaphatnak. Iskolánk állapota e követelményeknek semmi tekintetben nem felelt meg. A helységek száma nem elegendő, a tantermek kicsinyek, szűkek, a legszükségesebb szemléltető eszközök is hiányoznak részint helyiségek, részint a költségek hiánya miatt. A tanári létszám nem kielégítő, fizetés kevés, úgy hogy a tanárok a létfenntartás szempontjából mellékkeresetre vannak utalva s jóformán ők végzik

csekély fizetés mellett az egyházi közigazgatás teendőit. A tanítás saját tanterv szerint folyik. Ettől kezdve az egyház iskolai politikájának törekvése az, hogy megkaphassa az államsegélyt s ezzel az iskolát a fejlődés útjára indíthassa. Hogy iskolánk színvonala nem felelt meg a kívánalmaknak s régi jó hírneve veszendőben volt, olvashatjuk Jakab Elek cikkeiből,¹¹⁴ aki fájdalommal állapítja meg, hogy a mi „tanítási és nevelési rendszerünkben igen sok és lényeges javítani való van” és föl kell már végre karolni az iskola ügyét, mely elől kitérni nem lehet. Mert aki a versenyt nem állja, elbukik s az idő áthalad felette. 1883-ban folyamodik a főtanács államsegélyért. Az épület kibővítésére, taneszközök beszerzésére, a tanárok kevés fizetésének emelésére 36000 frtot kért. A püspök az E. K. T. ez állásfoglalását következőleg okolja meg (K. M., 1885. 285—286.) a főtanácsot megnyitó beszédjében: „Lehetnek s vannak fogyatkozásai a mi tanintézeteinknek, de semmiesetre sem tartoznak az utolsók közé. Két dolog azonban tekintetbe veendő. Egyik az, hogy iskoláinknak jelen állapotban való fenntartása oly megtagadást kíván tanárainktól, aminőt a létért való küzdelem eme korszakában hovatovább mind nehezebben kívánhat meg tőlük maga az egyház is. A másik az, hogy abban a nagy versenyben, mely az újabb időben a gimnáziumi oktatás terén kifejlődött, elmaradással vagyunk fenyegetve, amit bizonyára nem óhajtunk. Mert a tanári fizetések javítása, számuk szaporítása, általában a gimnáziumnak a kívánalmak szerinti felszerelése és berendezése sokkal nagyobb áldozatot kívánnak, mint amennyit önmagunk a legjobb akarattal is meghozhatunk”. Az államsegély kérésére a javaslatot ő írta, értekezletet hívott össze, hol előadták észrevételeiket s ezek alapján a kérést kétszer dolgozta át. Kapcsolatba hozták a 18. század elején elvett javainkkal úgy, hogyha a 36000 forintot megnyerjük, lemondunk keresetünkről. De a főtanács a lemondást törölte. Elvileg senki sem szólott a segélykérés ellen. Ha a segélyt megkapjuk, teszi hozzá, nagy lépést tehetünk középiskoláink érdekében. 1885 okt. 7-én küldöttség élén adta át a kérelmet Trefortnak, aki megígérte támogatását.

1886 nov. 28-án tárgyalja az E. K. T. azt a sérelmet, hogy államsegély iránti kérésünk figyelmen kívül hagyatott, mert a költségvetésbe semmit sem vettek fel. Küldöttséget határoztak a közoktatási miniszterhez. Budapesten értekezletet tartottak. Dec. 4-én kihallgatást kapva, előadták a sérelmet, a tanárok csekély fizetését, a helyiségek szűk és alkalmatlan voltát. A miniszter jóakarattal megígérte támogatását. Közben megtudták, hogy a költségvetésbe fel volt véve segélyünk, de a

¹¹⁴ Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. I. 409., 413. l.

minisztertanács törölte. A püspök külön elment Tisza miniszterelnökhöz is s előadta neki, hogy 1868-ban is törölték először a mi egyházi segélyünket s az unitárius vallást ma sem tekintik a többi vallásokkal egyenlőjogúnak a gyakorlatban. A miniszterelnök kijelentette, hogy „látszatát sem óhajtja annak, hogy az unitárius egyház a kormány által mellőztetni céloztatnék” s megígérte, hogy a pénzügyi bizottság jelentésébe fel fogják venni. A pénzügyi bizottság tényleg fel is vette iskolánkat a költségvetésbe. A püspök a sikert egyenesen a miniszterelnöknek tulajdonítja.

b) *Theológiai akadémia.*

A lelkészképzés és képesítés fontosabb mozzanatai Ferencz József ideje alatt a következők: Az 1857. évi kolozsvári zsinat a theológiai tanfolyamot 3 évre emelte, a zsinati és parciálisi vizsgálatokat megszüntette és kirendelés előtt szigorlatot írt elő. 1861-ben jött az a határozat, hogy a 3 év elvégzése után egy félévig készüljenek s azután álljanak vizsgálatra. 1868/69 óta a jelöltek írásbeli vizsgálatot is tesznek. Az 1874. évi főtanácson a küüllői kör javasolta (108. jk. p.), hogy a theológián a pedagógia és didaktika mint kötelezett rendes tantárgy taníttassék a népnevelés sikeresebb előmozdítása céljából. A kollégiumi igazgatóság azonban azt ajánlta, hogy a theológusok kötelesek legyenek az egyetemen a nevelés- és oktatástani előadásokra beiratkozni s oly bölcsészeti előadásokra is, melyek bővebb kiképeztetésükre szolgálnak. A főtanács az utóbbit fogadta el s a végrehajtással az igazgatóságot bízta meg. Ime, az alkalom az alaposabb kiképzésre megvolt, 1872 óta működik az egyetem, észre is vették, de nem használták ki még egy negyedszázadig. Csak a millenium évében létesült az a szerves kapcsolat, amint később látni fogjuk. A püspök az 1879. évi keresztúri zsinaton azt a javaslatot terjesztette elé, hogy papjainknak az önmunkásságra és szakjukban való kutatásra ösztönzése érdekében a harmadéves theológusok minden félévben készítsenek egy-egy házi dolgozatot. A feladatot a tanárok iskolai év elején együtt tűzék ki és bírálják meg. Aztán részesíttessenek oktatásban a gazdaság, marhatenyésztés, szőlő- és kertművelésből, gyümölcsfák és cserjék tenyésztéséből és méhészetből. A monostori gazdasági intézet igazgatósága a legkészségesebben ajánlkozott erre díj nélkül. Az E. K. T. azzal a kiegészítéssel ajánlta elfogadásra, hogy az a régi szokás, hogy a papi szigorlatra állók a szóbelit megelőzőleg zárt dolgozatot is észítenek, azután is fenntartassék. A főtanács a javaslatot elfogadta. Az 1882. évi főtanács (42. sz.) a *papi szigorlat* minősítő jegyeit, melyek 1859-ben nem állítottak meg s eddig csak a *kitűnő, jó és*

elégséges voltak használatban, az igazságosabb elbírálás céljából úgy állapította meg, mint volt a gimnáziumban és papnevelésben. 1884-ben a főtanács a papi szigorlatra nézve új szabályzatot alkotott. Eszerint a végzett papnövendékek a következő iskolai évben papi szigorlatot tesznek, mely írásbeliből és szóbeliből áll. Az írásbeli 2 házi és 1 zárt dolgozat. A dolgozatokat az első félév után megbírálják s a jelölt elfogadás esetén a II. félév végén szóbelire állhat. Az eredmény: *megfelelt jelesen, jól, kielégítőleg*. A bizottság jelentésére az E. K. T. *papjelölti bizonyítványt* ad ki. E rendszer alapján 1885-től kezdve *életbelép a negyedik, mint szigorlati év*. A javaslatnak az volt a célja, hogy az 1861. évi főtanács azon határozata, hogy a végzett papnövendékek csak egy év múlva tehessék le a szigorlatot, ismét gyakorlatba vétessék. Ez a határozat ugyanis az E. K. T. 1869. évi 62. sz. végzése nyomán kiment gyakorlatból. Mivel azonban azok a körülmények, melyek 1869-ben a rendszer változtatását szükségessé tették, többé nem léteznek, szükség volt erre a határozatra.

Ami az előadók számát illeti, 1876-tól egészen a század végéig 5—7 között van. *De tulajdonképeni theológiai tanár csak egy van*. A többi: a püspök, két lelkész, az ú. n. féltanárok s egyik-másik gimnáziumi tanár, vagy óraadó és szaktanító (egészségtan és zene, harmónium tanító). A század utolsó tizedében az egyház egész figyelmét és anyagi erejét a főgimnázium fejlesztése foglalja le. Végre a segélyezésre nézve megkötve a szerződést s a főgimnáziumot a fejlődés útjára indítván, 20 évi vesztéglés után sort keríthetett arra is, hogy figyelmét és érdeklődését a theológiai intézet fejlesztésére fordítsa. A század utolsó tizedében aztán majdnem évenként a fejlődésnek jelentősebb mozzanatait jegyezhetjük fel. Már legfőbb ideje is volt. A K. M. (1890. 186. l.) hírül adja, hogy az angol unitáriusok nemzeti konferenciáján azt a kérdést tárgyalták: Miért nem tesz nagyobb haladást a mi egyházunk? E kérdést mi is feltehetjük, mondja a Különfélék rovatának írója s mindenekelőtt theológiai intézetünk újrászervezése tűnik fel szükség gyanánt. „Ezt már sokáig halasztani egyházunk érdekeinek hátránya nélkül nem lehet. Es itt nemcsak a theológiai tanárok számának szaporítására gondolunk, hanem azokra a módokra is, melyek minél több tehetséges ifjúnak az intézetbe vonását lesznek hívatta eszközölni“. Az 1888. évi főtanácsra beterjesztett püspöki jelentés szerint a szigorlatot tett ifjak mind ki vannak rendelve lelkészeknek s az ürességben levő állásokra a rendelkezés alatt álló ifjak nem elégségesek. A következő évi jelentés szerint egy lelkészjelölt sincs s ezért az E. K. T.-csal egyetértőleg úgy intézkedett, hogy a lelkészjelöltek a szigorlatot a jövő iskolai év vége helyett már az iskolai év elején lehessék. 1890-ben szintén így kellett intézkedni 5 papnöven-

dékkal, nehogy a nevelésben fennakadás legyen. Ez évi jelentésében mondja: „Rövid időn papnöveldekért is némi áldozatot kell hoznunk, hogy oda emeljük, ahol egy ily intézetnek ma állania kell. Középtanodáink fenntartása és berendezése a vonatkozó országos törvény nyomása alatt annyira igénybevették minden gondunkat, hogy papnöveldekről maholnap meg is feledkezünk. Míg azok évről-évre fejlődnek, ez az újabb időben épenséggel semmit se haladott, úgy áll, mint állott ezelőtt 10—20 évvel. Pedig, meggyőződésem szerint, nekünk elsőrendű szükségünk egy teljesen berendezett jó papnövelde. Mert hiába lesznek az ország minden szegletében derék unitárius hivatalnokok, ügyvédek, gazdák, tanárok, stb., ha nem lesznek jeles képzettségű, a szó teljes értelmében művelt és derék papjaink. Már pedig ezt a jelen szervezettel el nem érhetjük. *Alig egy tanárunk van, aki egész erejét a papnöveldenek szentelhetné.* A többiek velem együtt, ha teljes kötelességérzettel is, de csak részben szolgálhatnak az intézetnek. Előbb-utóbb legalább még egy egész tanerőt kell oda is beállítanunk s az egész papnöveldet gondosabb ápolás alá vennünk. Ha Isten éltet s középtanodáinkkal valahogy már rendbe jövünk, *szándékom papnöveldekre nézve egy teljes tervet dolgozni ki s terjeszteni be talán a legközelebbi főtanács elébe.* Ennyiben azonban szükségesnek tartottam, sőt kötelességemnek ismerem legalább napirendre hozni ezt az ügyet, amellyel más bajaink miatt közelebbről nem igen foglalkoztunk. De hogy foglalkoznunk kell, én látom s remélem, hogy tán sikerült erről némileg meggyőzőnöm a Mélt. és Főtiszt. E. Főtanácsot is“. Az 1891. évi torockói zsinaton jelenti, hogy a múlt évben egy tervet ígért, de minthogy zsinatra csak a halaszthatatlan ügyek hozandók s ennek amúgy is elég elintézni való ügye lesz, jobbnak látta a tervet a következő főtanácsra halasztani. De még öt esztendő telt el, míg e program értelmében 1896-ban a főtanács elfogadta a papnevelő intézet újjászervezése ügyében alkotott „szervezet és rendszabály“-t. Ez a szervezet több lényeges változást hozott a viszonyokba. Egyik az, hogy a *Theologicum Seminarium* neve, melyet a köznapi használatban papnövelde-nek mondtak, ezután *Papnevelő (Hittani) Intézet* lesz. A másik az, hogy külön igazgatót kap: a *dekánt*. Eddig a theológia az egységes kollégium szervezetében csak egyik tag, olyan, mint a főgimnázium, vagy az elemi iskola. Az egész a kollégiumi igazgató vezetése alatt állt, nem voltak külön törvényei és rendtartása. Az 1879/80-tól megjelenő *Értesítő*-ben eddig a rávonatkozó adatok a más két tag adataival együtt foglal helyet. Az 1894/95. évi *Értesítő*-ben némi önállósága abban nyilvánul, hogy *Hittani Intézet* c. alatt évi története külön van fölvéve. Az intézet főfelügyelője s a gyűlések és tanácskozások elnöke a püspök. A vizsgálóbizottság

egyben másodfokú fegyelmi bíróság. 1897/98-ban létesül a *Ferencz József-tudományegyetem filozófiai karával a kapcsolat*. Wlassics miniszter ugyanis megengedte (43083. sz.), hogy az intézet I—III. éves rendes hallgatói az egyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karán fél éveik teljes beszámításával beiratkozhatnak heti 10 órára s az egyetemi rendes hallgatókat megillető jogokban és kedvezményekben, az ösztöndíjakra való jogosultság kivételével, részesüljenek. A IV. évesek, mint szigorlók, nem jártak előadásra s azért nem kapták meg e jogot. Itt közbevetőleg megemlítek egy mozzanatot, ami a fennálló lelkészhiányra mutat. Az E. K. T. egy tanítót (iklandi) lelkészi vizsgálatra bocsátott, mit sikeresen letévén, a püspök lelkésznek nevezte ki. Ennek hírére nemsokára még két ilyen folyamodás érkezett be. Fazakas Lajos (1898. főt. 73. sz.) előterjesztést tett az ellen, hogy ifjak érettségi vizsgálat nélkül papvizsgálatra bocsáttassanak. A főtanács beszüntette a theológia végzése nélkül lelkészi minősítés adását, de felhatalmazta a püspököt, hogy papjelöltek hiányában kivételesen, ha az eklézsiát felbomlás és pusztulás fenyegeti, lévitát küldhessen. 1899-ben a tanfolyam négyéves lett s ezzel az 1884-ben felállított szigorló év rendes tanuló év lett. Ugyanez évben a főtanács kimondja, hogy a tanárok fizetése legalább annyi legyen, mint a gimnáziumi tanároké. 1899/1900-ban tart először külön, önálló megnyitó ünnepélyt.

Az új kollégiumban az intézetnek külön helyiségei vannak; a tanulóknak külön hálósobája 20 ágygal és külön dolgozóterme 20 asztallal és szekrényekkel. Az eddigi reggeli 5 órai preces helyett fél 8-kor „közös imádkozás”. A gimnáziumi tanulókkal csak a konviktusi étkezés alkalmával érintkeznek. A külön elhelyezkedésnek a tanulás és elmélyedés szempontjából való kétségtelen előnyei mellett, anyagi tekintetben hátrányai is vannak. A magántanítás megszűnt. A szülők csak ritkán veszik igénybe őket s emiatt jövedelmük megcsappant s jóformán csak a legációért kapott összegekre vannak utalva.

Az új kollégiumban való elhelyezkedés szükségessé tette a papnevelő intézet szervezetének és szabályzatának az új viszonyoknak megfelelő módosítását, mely elkészítettvén, az 1901. évi főtanács a püspök előterjesztésére érdemleges tárgyalás nélkül egy évre ideiglenesen jóváhagyta abban a gondolatban, hogy egy évi tapasztalat alapján könnyebb lesz véglegesen megállítani. A főtanács annyit módosított, hogy a papnövendékek a gimnáziumi tanulóktól nem elkülönítve, hanem velük együtt étkezzenek s a konviktus szabályai őket is kötelezik azzal a kivétellel, hogy ők az étel felhordása alól fölmentetnek. Az E. K. T. meghallgatta a köröket, javaslataik figyelembevételével, módosította s az 1902. évi főtanácsra vég-

leges jóváhagyásra felterjesztette. A főtanács (1902. 130. sz. a.) elfogadta e címen: *A magyarországi unitárius egyház papnevelő intézetének szervezete és szabályai*. E szabályzat szerint a papnevelő intézetnek minden ügye két bizottság elé tartozik. Egyik a vizsgálatokat bevezető vizsgáló, másik az adminisztrációt végző *papnevelő intézeti bizottság*. Amannak elnöke a püspök, tagjai a kollégiumi felügyelő-gondnokok, főjegyző, teológiai tanárok, a kollégium igazgatója s az E. K. T.-tól kiküldött 3 tag. Emennek elnöke a hivatalában idősebb felügyelő-gondnok, tagjai a gondnokok, teológiai tanárok és kollégiumi igazgató. Mindkettő előadója a dekán. A dekán, az előbbi szabályzattól eltérően, nem 1, hanem 4 évre választatik s állása nem tiszteletbeli, hanem 200 K. tiszteletdíjat kap. Az 1903. évi vargyasi zsinat (61. sz. a.) megállapította az új szervezeti szabályzat szerint kiadandó szakvizsgálati bizonyítvány szövegét (l. zsinat jkve 72—73. l.). Az 1907. évi csókfalvi zsinat méltányosnak tartotta, hogy miután a gimnáziumi tanárok fizetése rendeztetett az államtól kapott pótlással, a teológiai tanároké is rendeztessék legalább abban az arányban, még pedig 1906 jul. 1-től személyi pótlék címen.

Jelentékeny mozzanat az intézet történetében, hogy Ferencz József püspök 1906 szeptemberében, 51 évi tanári működés után, megvált a tanárságtól. Az intézet búcsúlevelére adott válaszában (1906/7. évi Értesítő, 31—32. l.) mondja: „rám nézve a tanárság egész életemben nem teher, hanem gyönyörűség volt s midőn ez alóli felmentésemet kértem, önmagamát fosztottam meg a gyönyörűségtől”. De hát — mondja tovább — számolnia kellett gyöngülő erejével s másnemű sok teendőjével.

Jelentékeny lépés történt a teológiai intézet kifejlesztése érdekében 1908-ban. A tanári kar tervet készített, melyet a főtanács kiadott a köröknek (1909. évi főt. 24. sz. a.). A terv szerint a papnevelő-intézet feladata kettős: gyakorlati és tudományos. A tanári kar 6 rendes, 1—2 helyettes, 1—2 szaktanárból álljon. A tanári kar feladata: a teológiát tudományosan művelni, az unitárius eszméket, ha szükséges, védelmezni. Ki kell már mondani — sürgeti a terv — s megvalósítani a papnevelő-intézet „megfelelő kiépítését”. „Eddig az alapozás munkája folyt, amennyiben a gimnáziumok rendezését kellett végrehajtani s az egyházi közigazgatást újra szervezni. Immár következék a papnevelő-intézet kiépítése. Neve legyen *unitárius teológiai akadémia*, mint a magyarországi ág ev. és reformátusoknál is. A „kiépítés” abban áll, hogy önálló tanárok alkalmaztassanak. A mai tanárok közül 2 elsősorban pap. Ezt a viszonyt meg kell szüntetni, mert a papi hivatal oly nagy területen, mint Kolozsvár, egymagában is elég foglalkozást ad

nemcsak 1, hanem 2 embernek is. A gyakorlati theológiát azonban célszerűen taníthatná a kolozsvári lelkész. *Egy jól szervezett papnevelő-intézethez 6 rendes tanár nélkülözhetetlen.* A theológiai tudomány érdekében szervezni kell a *magántanárságot*. A tanárság előfeltétele, hogy külföldi akadémiákon tanuljanak s később is módot kell nyújtani, hogy külföldön tanulmányútakat tegyenek. A tantárgyak között különös fontosságú a *szociológia*. Szükséges már most: az újtestamentum tanszékére és a gyakorlati theológiára rendes tanárt beállítani. A fizetés legyen olyan, hogy a theológiai tanárság keresett pálya legyen, legalább annyira, mint a gimnáziumi.

A javaslatot mindenik kör örömmel fogadta, a marosi különösen azért, hogy már elérkezett a theológia továbbfejlesztésének ideje is. Eltérés csak abban volt, hogy egyik elégnek tartott 5 tanszéket, a másik 4-et, amivel szemben a bizottság szorosán ragaszkodott az eredeti felfogásához, hogy t. i. a bibliát két tanszékről kell tanítani. A bizottság átvizsgálva e véleményeket s tekintve a helyzetet „ezúttal s mintegy átmenetileg” 4 rendes tanszék felállítását ajánlja. Lényegesnek tartja az angol (4 ó.) és német nyelv (2 ó.), valamint a szociológia, a gyümölcsészet, kertészet, méhészet tanítását, a Kismező egy alkalmas részének kertészeti célokra elkerítését, a segédlelkészség szervezését és a theológiai tanári vizsgálat szabályozását.

A tervezet az 1909. évi főtanács elé terjesztetett. A püspök megnyitójában így emlékezett meg az ügyről: „Most már komolyan foglalkozhatunk papnevelő intézetünk fejlesztésével, minek szükségét régóta érezzük. Ha a beterjesztett javaslat szerint rendezhetjük intézetünket, oly nagy lépést teszünk annak fejlesztése érdekében, aminőre egy pár évvel ezelőtt nem gondolhattunk. De a javaslat magában nem fog sokat érni, mert az ügyet nem a rendszabályok, programok viszik előre, hanem az emberek”. Az E. K. T. beható tárgyalás után névül ajánlja: *unitárius theológiai intézet*. S habár egy rendezett theológiai intézetben 6 szakcsoport van, de mivel tanulóink az egyetemen hallgatják a filozófiai és pedagógiai tárgyakat, nálunk 5 szakcsoport szükséges. Azonban egyházunk helyzetére és a viszonyokra tekintettel, elég lesz 4 tanár, kik a gyakorlati szakcsoport tárgyait egymás közt felosztva tanítsák. *Speciális kollégiumok* címen lesznek *kötelező* (angol, egyházi ének, egészségtan) és *fakultatív* (szociológia, német) tárgyak. A tanári állások meghívás, vagy pályázat útján töltenek be. Szolgálati idejük 35 év. A költségvetési szükséglet 1909/10-re: 30.761 K 84 f., fedezet ugyanannyi, miből 22.000 K-t az államsegély fedez. Maximális számítás szerinti szükséglet 35.661 K 84 f. A javaslat elfogadása esetén átdolgozandók a szervezeti és rendszabályok s megalkotandó a tanári képesítési szabályzat. A főtanácsbi bizottság az akadémia nevet ajánlotta elfogadásra s a fizetéseknél

a hatodik ötödéves korpótlék törlését. A főtanácson nagy vita volt a név felett, de végre — mondja a püspök — „szerintem is helyesen“ az intézet nevet fogadták el. Az új szervezet jelentősége abban áll, hogy az eddigi egy egész (Boros) és két fél-tanár (Péterfi és Csifó) helyett 4 rendes tanári szék szerveztetett és töltetett be. A negyedik Gálfi Lőrinc, eddig gimn. tanár. A tantárgyak közé felvétellett a közjog is. A munka megosztásával és a fizetésrendezéssel az intézet „jelentékeny fejlődést nyert“. A püspök az 1909/10.-ik év megnyitásakor mondta: „Kiváló örömmel köszöntöm mindnyájukat az új tanév kezdetén, amellyel papnevelő intézetünknek egy új korszaka nyílik meg“. Az új név az intézet célját és rendeltetését határozottabban jelöli meg, mert a hivatásszerű lelkésztől nemcsak azt várják, hogy pap legyen, hanem a szó szorosabb értelmében theológus is, azaz theológiai ismeretekkel is bírjon. A tantárgyakban alig lesz valami különbség, sőt a tanárok is csak az eddigiek fognak működni. Mégis azért mondja új korszaknak, mert az eddigi egy egész tanár helyett most 3 egész tanára lesz, kik kizárólag az intézetnek szentelhetik tehetségüket és munkaerejüket és negyediknek megmaradt a féltanári állás is. „Minő lendületet fog adni, de kell is hogy adjon ez intézetünknek!“ Mert érvényesíthetik a munkamegosztás elvét s jobban elmélyedhetnek kiki a maga szakkörébe s ezzel fokozni fogják a hallgatókban is az érdeklődést, tudásvágyat. *A szemináriumokban, mely szintén új intézmény lesz az intézetben,* ellenőrizhetik a tagok munkásságát. De ezekhez két dolog szükséges: a tanár urak lelkiismeretes munkássága és a hallgatók erős szeretete pályájuk iránt. Hassa át és vezesse az intézetet az unitarizmus szelleme, ami szerinte „az igazság keresésében és szeretetében, a testvéri érzés ápolásában és a hazafiságban nyilvánul“. Boros dekán úgy értékeli e lépést, mint amely minden eddigi sikert felülmúl s a hála és köszönet szavait intézi a püspökhöz, akinek lelkes közreműködése segítette ezt elé legelsősorban.

Péterfi Dénes lelkész-tanár nyugalmaztatása után az 1912. évi főtanácson az állás végleges betöltése függőben tartatott. Ideiglenesen alkalmazták Györfi Istvánt. A főtanácsi bizottság ennek elfogadását azzal javasolja, hogy a két állás a legrövidebb idő alatt választassék szét. A főtanács ilyen értelemben arra utasítja az E. K. T.-ot, hogy a theológiai tanszék és a lelkészi állás önálló szervezését vegye munkába s a jövő főtanácsra készítse elő. Az E. K. Tanács az 1914. évi főtanácsra jelenti, hogy óhajtott volna a lelkész-tanári állás megszüntetését s önálló lelkészi állás szervezését. De az újabb költséget sem az egyház, sem az eklézsia nem bírja s azért kénytelen volt „még egy ideig“ a közösséget fenntartani. A főtanácsi bizottság a kényszerhelyzet adta megoldást elfogadja, de azt

kivánja, hogy minél rövidebb ideig tartson. A főtanács most Győrfit rendes theologiai tanárnak választotta, de csak féltanári munkakörrel. 1915 szeptemberében tanszékét ünnepélyesen elfoglalta.

A Berde-féle gyümölcsészeti és méhészeti jutalomra évről-évre kevés volt a jelentkező. Ez indította a főtanácsi bizottságot 1914-ben arra, hogy javasolja, hogy a papnövendékeknek a gyümölcsstermelés gyakorlati elsajátítására tér nyitassék. Ez megtörténhetnék egy „kísérleti telep” beállításával. Ezt a főtanács az E. K. T. figyelmébe ajánlta. Az 1915. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a papnövendékek az 1914/15. iskolai évben sem tanultak gyümölcsészetet és méhészetet. Folytonos a panasz, hogy belső embereink erre egyházközségeikben nem helyeznek súlyt, sőt teljesen figyelmen kívül hagyják. Pedig megtanulására önként kínálkozik a mód és alkalom, csak a Kismező egy részét kellene e célra elkészíteni és berendezni. A főtanács az E. K. T. figyelmébe ajánlta az észrevételeket megvalósítás végett.

Ennek a főtanácsnak különben egyik legfontosabb tárgya volt a 42. sz. alatt elfogadott szabályzat, amely 131. §-on kívül tartalmazza a külföldre menő hallgatók fogadalmát, az alapvizsgálati bizonyítvány, lelkészképesítő oklevél, középiskolai vallástanári, theologiai tanári oklevél mintáját. Az I. szakasz Szervezet címen szabályozza az igazgatóság, dekán, tanári testület, vizsgáló bizottság teendőit és hatáskörét, a II. a tanulmányok rendjét, a III. rendtartás cím alatt a felvétel, tanulmányi rend, internátus és konviktus, fegyelmezés, vizsgálatok részleteit. Az intézet neve ezután: *Unitárius Theológiai Akadémia*. A tanári testület rendes, magán- és óraadó tanárokból áll. A tanszékek száma 6. A vizsgáló bizottság feladata: az alap-, lelkészképesítő és különbözeti, továbbá a középiskolai vallástanári és theologiai tanári vizsgálatok bevétele. A vizsgálat eredményének minősítése: *jeles, jó, elégséges, nem kielégítő*. Itt van szó először különbözeti vizsgálatról, melynek tárgyai megállapítatnak. Aztán *középiskolai vallástanári vizsgálatról*, amelyen állások azóta szerveztettek. És *theológiai tanári vizsgálatról*, amelyen azelőtt nem volt.

Ezután egy néhány évig nyugalom van a szervezet kérdésében, de Borosnak az a jövendölése, hogy ez a „betetőző” szabályzat olyan szervezetet biztosít az intézetnek, „amely lényegében nagyon sok ideig nem fog változni”, nem teljesült, mert alig öt év múlva a szervezés újra napirenden volt. Az 1916. évi főtanács meglegedését fejezte ki aziránt, hogy a hallgatók több tárgyból jegyzeteket kaptak s a méhészet tanítása a méhes felállításával megkezdődött. A földmívelési miniszternek megköszönetet mondott a minta-méhes ajándékozásáért. Az 1917. évi főtanács tudomásul vette, hogy a valás- és közoktatásügyi

miniszter az akadémiát felvette a nem állami tanárok országos nyugdíjintézetébe, mely a járulékokat a fenntartóra és egyesekre kirotta és hogy az egyházi nyugdíjintézetbe befizetett összes illetékek 4% kamattal visszautaltattak. Ezután egy néhány évig nem történik semmi jelentősebb dolog. Az 1921. évi főtanács utasítja az E. K. T.-ot, hogy a jövő évi főtanácsra dolgozzon ki részletes javaslatot az akadémia szervezeti szabályzatának reformjáról. S már most kimondja a következő irányelveket: 1. Az ötödik (gyakorlati) tanszék betöltését szükségesnek tartja, mihelyt az állam a fenntartására szükséges összeget utalja. 2. Minthogy a hatodik tanszék ez idő szerint nem tölthető be, annak tárgyait rendkívülileg kell ellátni. „Tekintettel arra, hogy Erdélynek s benne a magyarságnak helyzete az egyházak kulturális munkáját a jövőben sokkal nagyobb igények elé állítja, mint eddig, mikor saját egyetemünk is volt, kimondja a főtanács, hogy a *theológiai akadémiát az összes unitárius törekvések központjává kívánja tenni* s evégből elvileg hozzájárul ahoz, hogy a theológiai akadémia tanári testületében, mint rendkívüli, magán- és óraadó tanárok, világi egyének is taníthassanak.” 3. Az akadémia tervezett revíziója valóban közmegelegedésre s egyházunknak igazán nyereségére úgy készíttessék elé, hogy azáltal az illetékesek és illetéktelenek részéről oly sokszor elhangzott kifogások végleg megszűnjenek s e legmagasabb intézményünk valóban egyházunknak mindenki által egyformán megbecsült intézménye legyen. Ez a főtanács Borost az ótestamentumi tanszék ről áthelyezte a rendszeres theológiára s dr. Kis Elek kissolymosi lelkészt meghívta az ótestamentumi tanszékre. Kiss Elek beiktatásán, (K. M., 1923. 3.) mely többszöri elhalasztás után 1923 febr. 4-én történt, a püspök rámutat a megbízás „legnagyobb megtiszteltetésére”, ami egyházunkban valakit érhet s arra az alaptalan vádra, „melyet nem egyszer lehet hallani, különösen amióta egyházunk alkotmányának reformja napirendre került s amelyet most még egyházi lap is hangoztat, hogy a főhatóság mennyire nem becsüli meg a lelkészeket, hogy azokat figyelemre se méltatja, csak ha kötelességeiket nem teljesítik, veszi észre őket, de jogaik iránt nem érdeklődik, az egyház közigazgatásában, törvényhozásában résztvenni méltónak sem tartja és így tovább.” Pedig nem is Kiss E. az egyetlen példa, aki ebben a megtiszteltetésben részesült.

Az 1922. évi főtanács megbizta az E. K. T.-ot, hogy az ötödik tanszék betöltésére tegyen javaslatot. Az akadémia s ennek alapján az E. K. T. javaslata az volt, hogy Varga Béla hivassék meg, de ne a gyakorlati, hanem a bölcsészettudományi szakcsoportra. E javaslatot azzal okolták meg, hogy 4 egyházkör kívánja s a magyar tudományegyetem és a református tanárképző megszüntével a bölcsészeti és nevelésügyi tárgyakat bővebben kell tanítani. Ez ellen Ferenczy főgondnok

különvéleményt jelentett be. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlta s szavazatlóbsággal elfogadtatott E. K. T. javaslata. A K. M. (1923. 146.) névtelen cikk írója már eleve kifogást emelt az akadémia javaslata ellen, mert — amint mondja — ez a gyakorlati tanszék rovására menne, melynek betöltését az unitárius közvélemény már régóta sürgeti. És meglepő ez előterjesztés azért is, „mert egyetlen főiskolánk elébe más célt nem tűzhetünk, mint a lelkészképzést.(?)” Hogy szolgálhatjuk a célt, ha épen a gyakorlati tárgyakat mellékesekké degradáljuk, vagy más irányban lekötött óraadók kezére bizzuk? A K. M. a főtanács döntését örömmel üdvözli, habár a tanszék betöltésére nézve más véleményen volt, s azt kívánja, hogy Varga „szakmunkássága unitárius színezetet kapjon s tanszékének megfelelően egyházas jelleget is vegyen fel.” Ez a „jelleg” legelsősorban abban nyilvánult meg, hogy hozzászólott (K. M., 1922. 188—191. l.) az akadémia készülő reformjához, mely befejezéshez közeledett és sok új és értékes gondolatot vetett fel. Ezek: a tanulmányi és internátusi felügyelői állás beállítása, a tanárok között a rendkívüli és helyettes tanár intézménye, mely most merült fel először; a tanszékek betöltésénél ajánlott s nálunk addig ismeretlen új módok. A javaslat apasztja a tantárgyak számát, az eddigi képtelen nagy heti óraszámot leszállítja s különös gondot fordít a szemináriumi képzésre, ami az eddigi receptív és magoló rendszerrel szemben az önmunkásság kifejlesztését fogja elősegíteni. Kötelező melléktárgyakul veszi az angolt, románt, jogi ismereteket, méhészetet, kertészetet, egészségtant, egyházi éneket és orgonát. A héber fakultatív lesz. Örömdetes jele az időknak, hogy a *javaslat a más pályákra készülő főiskolai tanulókra is kiterjed, kiket az internátusban a theológusokkal együtt akar nevelni*, hogy ők is részesüljenek az unitárius szellem áldásában. A tanító- és tanárképzés is be van foglalva az új szervezetbe. Szociális *kollégiumok* tartására az igazgatóság egyházunk világi tagjait is felkérheti s az előadásokat a nagyközönség is látogathatja. E szervezet szerint az akadémia valóban „az unitárius szellemi élet központja” lehetne. De a szervezet csak keret, annak tartalmát az emberek adnak s ezideig még nincs megvalósulva az az ideális cél, melyet néhány évvel ezelőtt a főtanács kitűzött.

A *tanárok és előadók létszámát* a tárgyalás alatti időben mutatja a mellékelt statisztikai táblázat. Ezek száma 5—15 között váltakozik. A közhatalom változása után a tanerők számának feltűnő szaporodását az magyarázza, hogy a theológiai tudományokon kívül a nagy reformlázban mindenféle tárgykörből szakoktatást akartak nyújtani a hallgatóknak. De olyan tanerő, aki egész tehetségét, idejét és buzgalmát megosztatlanul az intézetnek szentelhette volna, 1900/901-től 1907-ig csak egy

volt (Boros), a többiek, a püspök, a két helybeli lelkész, fél-munkával, a többi pedig óraadó (angol, egészségtan, ének, orgona stb.). 1907/8-ban Boros mellé alkalmazták dr. György Jánost, 1909/10-ben pedig Csifó Salamont és Gálfi Lőrincet. De 1911/12-ben már megint csak 3 rendes tanár van, mert György János eltávozott, 1914/15-ben a 3 tanár mellé alkalmaztatott rendes tanárnak Győrfi István kolozsvári lelkész, de mint-hogy csak félmunkára köteleztetett, a helyzet nem javult lényegesen. Ez a helyzet állott fenn 1920/21-ig, mely évben azonban Boros és Győrfi távollétük miatt nem tanítottak. 1921/22-ben hivatott meg dr. Kiss Elek negyedik tanárnak az ótestamentumi és 1923/24-ben dr. Varga Béla ötödiknek a bölcsészet és neveléstudományi szakcsoportra.

Mózes András lelkész-tanár halála után (1903 ápr. 22.) kolozsvári lelkésznek kineveztetett Csifó Salamon, aki mint rendes tanár az egyházjogi és történelmi tudományokat tanította. 1906/7-ben Ferencz József püspök visszavonulván a teológiai tanítástól, a következő évben dr. György János alkalmaztatott az újtestamentumi biblia-bevezetésre és a társadalmi tudományokra. Péterfi 1911 szept. 1-én nyugalomba vonulván, 1912/13. elején Győrfi István lelkész választatott meg a vallásbölcsészet és neveléstan tanítására ideiglenesen s 1914/15-ben véglegesítetett. Az 1919/20. és 1920/21. iskolai években Boros és Győrfi távol voltak. Ezért az ótestamentomi tárgyakat és vallásbölcsészetet a hallgatók a református teológiai fakultáson hallgatták, az egyházszertartást Vári, a vallástanítást és szónoklati gyakorlatokat Csiki Gábor hitoktató-lelkész tanították, a többi tárgyakat a tanárok maguk között osztották ki.

Az intézet dékánja 1896-tól 1910. nov. 1-ig Boros, 1910/11-től 1913/14-ig Csifó, 1914/15-től 1919/20-ig Gálfi, 1920/21-től 1923/24-ig Csifó, 1924/25-től 1927/28-ig dr. Kiss Elek.

Az 1920/21. iskolai évben lépések tétettek, hogy a teológusok megszerezhessék a tanári oklevelet is. A magyar tanítóképző megszűntével a Marianum tanítóképzőjébe iratkozhattak volna be a jelentkezők, de az erre vonatkozó tárgyalások sikertelenül végződtek. Az 1922/23. és 1923/24. isk. évben a bolgár unitáriusokkal összeköttetésbe léptünk s egy bolgár ifjút (Stoyanoff Demeter) az egyház a maga költségén neveltetett. Ez években a magyarországi elszakadt hittestvéreinktől egy növendék fölvetetett, de nem kapott ittartózkodási engedélyt.

Az évi értesítők állandóan panasznak a meg nem felelő elhelyezés miatt. Az elhelyezés a leányotthon létesítése óta még mostohább, mert „sem egészségi, sem tanulmányi tekintetben nem felel meg a kívánalmaknak. Az új szervezet 1924 jan. 1-től lépett életbe. A dékán az új szabályzat intézkedései közül különösen két dolgot emel ki. Egyik a *családfői állás* szervezése, mitől sokat vár. Ellátásával Kiss Elek bizatott meg.

Másik az, hogy ezután egyetemi és felsőszakiskolai bennlakó tanulók az akadémiai igazgatóság hatásköre alá tartoznak, amitől üdvös hatást vár vallásos és egyházas nevelésük és érdeklődésük tekintetében. A hallgatók között voltak — *most először* — rendkívüli (1) és magántanulók (5). Theológiai magántanári vizsgát tett Ürmösi József lelkész 1924 máj. 15-én. Új mozzanat az is, hogy a theológiai ifjúság egyik-másik tanárának vezetésével vidéki egyházközsegekbe kirándul s vallásos estélyt, vagy délutánt tartanak. Így 1924/25-ben Magyarországon és Abrudbányán, 1926/27-ben Alsójárán, Ravában és Bordoson tartottak missziói ünnepséget.

1925/26-ban főgimn. tanáraink közül többen beiratkoztak hallgatóknak (Gálffy Zsigmond, Márkos Albert, Péter Lajos) s Márkos alapvizsgálatot tett, Boros Jenő lelkészkepesítőt. Borbély István kollégiumi igazgató magántanári vizsgálatot.

Az 1926. évi főtanács bevezette a lelkészjelöltek *gyakorlati évét*, mialatt segélyt kapnak s az eklézsiák lakásról és élelemről gondoskodnak. Ez év helyettesítheti a legátusi intézményt is.

Végül álljon itt egy kimutatás a tanárok, óraadók nevééről és számáról és papnövendékek számáról:

A theológiai akadémia tanárai
1900—1928-ig:

Ferencz József
Péterfi Dénes lelkész-tanár
Dr. Boros György
Mózes András lelkész-tanár
Csifó Salamon előbb lelkész-
tanár, később csak tanár
Gálfi Lőrinc
Győrfi István lelkész-tanár
Vári Albert
Dr. Kiss Elek
Dr. Varga Béla

Óraadók:

Kovács János
Dr. Veress Lajos
Iszlai Márton
Dr. Tompa János
Dr. György János
Dr. Barabás Ábel
Sándor János
Dr. Ferencz József
László Gyula

É v	Tanerők	Papnövendékek
	száma	
1900/901	6	14
1901/2	5	15
1902/3	5	19
1903/4	8	22
1904/5	7	26
1905/6	7	23
1906/7	6	26
1907/8	7	20
1908/9	7	13
1909/10	7	13
1910/11	7	18
1911/12	6	19
1912/13	8	22
1913/14	9	25
1914/15	8	23
1915/16	8	24
1916/17	8	15
1917/18	8	11
1918/19	8	10
1919/20	9	10
1920/21	13	21

Dr. Várady Aurél
Csiki Gábor
Dr. Veress Géza
Dr. Tóth György
Dr. Gál Kelemen
Dr. Balázs Ferenc
Ütő Lajos
Dr. Ionescu Péter
Pálffi Márton
Dr. Páter Béla
Ritter Gusztáv
Pálmai Lenke

É v	Tanerők	Papnöven- dékek
	száma	
1921/22	15	25
1922/23	13	29
1923/24	13	26
1924/25	12	28
1925/26	14	27
1929/27	13	24
1927/28	15	30

c) A kollégium építése és megnyitása.

Az építés eszméje először akkor került napirendre, mikor az állammal a főgimnázium segélyezése iránt a szerződés 1890-ben megkötött. 1890 nov. 30-án Ferencz József püspök veti fel a kérdést, hogy a régi épület megfelelő jó karba hozására, illetőleg kibővítésére, esetleg új építkezés iránt tétessenek meg a szükséges lépések. Az E. K. T. a gondolatot elfogadta s bizottságot nevezett ki. Elnök: Hajós János, tagok: Benczédi, Boros, Éjszaki Károly, Fekete Pál, Ulár Pál, Kőváry László, Kovácsi, Kozma Ferenc, Kovács János, Pákei Lajos, dr. Veress Lajos és Dr. Veress Vilmos. Ez a bizottság 1893 dec. 29-én újraalakított. Elnök: Hajós halála után Kozma, alelnök: Fekete Gábor, jegyző Boross Sándor, halála után dr. Gál Kelemen igazgató; tagok: Benczédi, Benkő Mihály, Fekete Pál, Gyulay László, Molnár Sándor, Kovács János, Nagy Lajos, Pákei Lajos, és dr. Veress Lajos. 1894 végéig a bizottság terve az volt, hogy a régi iskolai épület telkét kibővítve a régi püspöki és papi lakással, Berde Áron-féle telekkel, az így nyelendő területen épülne az új iskola, még pedig több tervvel. Az egyik terv az volt, hogy a régi iskolai épület egészítették ki egy újjal, még pedig a főiskola épületét kiegészítő földszinti rész lebontásával annak helyére s onnan keresztül vive nyugat felé a Berde Áron-féle házig viendő háromemeletes épülettel. A másik szerint a meglévő iskolai épület internátusnak maradna s a Szappany-utca felől a szükséges termekkel kibővítették. Az 1892—93. évek az E. K. T. és városi tanács között az utcai határvonal megállapítása körül folyt tárgyalásokkal teltek el. A város t. i. azt kívánta, hogy a határvonalat az utca szűk volta miatt 3 méterrel vigyük beljebb. Minthogy azonban így igen kicsiny udvar maradt volna, e tervet el kellett ejteni. Ekkor keresni kezdték az építésre megfelelő telket. Némelyek azt kívánták, hogy a főiskola mögött levő telekből vásároljunk meg annyit, amennyi szükséges a tan-

termek elhelyezésére. A közbeeső utcán könnyű lesz az átjárás. Puhatolóztak a Külmagyar-utcai br. Radákné-féle telekről is, de a magas ár miatt abba maradt. 1893 dec. 29-én az újszervezett bizottság első ülésén Ferencz József megfontolás végett fölveti a kérdést: nem volna-e ajánlatosabb a Széchenyi-téren levő Berde ház melletti négyszögalakú területen építeni? Az 1894. év azzal telik el, hogy a bizottság a kérdéses terület kisajátítása ügyében eljárván, annak lehetetlenségét jelenti. 1894 okt. 11-én az az új gondolat merül fel, hogy a templomtól keletre fekvő telkek megvásárlandók s azokra építendő az új kollégium. Ettől a tervtől többé nem tértek el, habár megtörtént az, hogy az egyik telek megvásárlása után a kollégium építésének hire menván, a tulajdonosok a többi telkek árát lehetetlenül felverték. Megnyerték a várost, hogy a Belső Magyar-utcáról a Szappany-utcára új utcát nyisson, miáltal a főiskola három utcára nyerhet frontot. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1894 nov. 12-én (57090. sz.) jelentést kért az építkezés állásáról s kérdést intézett aziránt, hogy a már kilátásba helyezett 20.000 frt építési segélyen felül mennyi államsegély volna szükséges. Az E. K. T. 100.000 frt segélyt kért. A szükséges telkeket 1895—1898 május 21-ig megvásárolták. A miniszter a kért összeget (1897—25659. sz.) oly módon adta meg, hogy az egyház az összeget valamely pénzügyintézetnél törlesztési kölcsönre vegye fel, az állam vállalja a tőke és kamat törlesztő részleteket. A belügyminiszter (1897 okt. 10-én 86975. sz.) jóváhagyta a törvényhatósági bizottság ama határozatát, hogy a Fröbel-kert utca folytatásául a Kossuth Lajos-utcára egy 12 m. széles utca nyitassék. Így 1897 végére minden lényegesebb akadály elhárult a nehezen előhaladó építés ügye elől. Pákei Lajos egy szép tervet készített. De mikor megmondotta, hogy felépítése 540.000 frtba kerül, „mindnyájan megdöbbentünk” — mondja a püspök — s már-már lemondottunk arról, hogy ily módon valaha új főiskolát építhessünk. A miniszter 1898 március 18-án (5984 sz.) az építési tervvázlatot elfogadta a végleges terv alapjául, valamint 1899-ben (3678. sz.) az ennek alapján készült részletes tervet és költségvetést is. A terv alapjául az az utasítás szolgált, hogy az új épületbe elemi iskolai, gimnáziumi és papnevelő intézeti, egyházi, közigazgatási, igazgatói és szolgai lakások céljaira szolgáló helyiségeken kívül a bennlakásra és közös étkezésre szolgáló helyiségek is behelyeztessenek.

Az építési költség főösszege a telkek árát s kétévi időközi kamatát is számítva 1,060.947 kor. 18 fill. Fedezetül szolgált: készpénzben a Berde-hagyatékából 100.000 K, a miniszter által adott 240.000 K építési segély, az egyházi államsegélyből 10.000 K, Brassai hagyatékából 20,000 K. Számításba vétetett továbbá a lakások, könyvtári helyiségek, az egyházi közigaz-

gatási helyiségek béregyenértéke, a Tornavivodának fizetett évi bér, a Kossuth Lajos-utca 14. sz. telekért és házáért az egyházközségnek fizetett évi bér, a régi iskolai épületből és az új épület két lakrészéből, mint bérlakásokból beveendő jövedelem egy része és az elemi iskolai tanulóktól szedendő internátusi díjak. Így biztosítva lévén az építkezési költségek, az építés 1899 okt.-ben megkezdődött s befejeztetett 1901 szeptember havában.

A *kollégiumi telek* területe 4365 m.² 400 tanulót számítva egyre 4 m.² esik. A tantermek átlagos területe 73'20 m.². Levegőtartalmuk 340 m.³ köbméter, a legnagyobb igénybevételnél egyre esik 1'20—1'40 m.² terület, 6'6 m.³ levegő. Az internátusban 220 tanuló nyerhet lakást és ellátást. A legnagyobb hálóterem 10'40 m. széles és 21 m. hosszú. Ebben 45 tanuló helyezhető el, egyre esik 4'8 m.² terület és 20 m.³ levegő. A régi iskolában volt egy tanulónak 2'5 m.² helye és 8 m.³ levegője. A dolgozószobákban esik egy tanulóra 2'2 m.² terület. A Kossuth Lajos-utcai rész kettős menetű, vagyis az utcai és udvari helyiségeket egy közép folyósó választja el. A többi szárnyakon csak utcai helyiségek vannak s belül körülfutó tágas folyósók. A négyszögű udvar területe 1301 m.², a tornaterem előtt volt egy 32 m. hosszú nyílt arkádsor, ami később befalaztatott tanszerek tartására. Az épület stílusa az olasz reneszansz görög formákkal és párkányokkal tagozva. Magában foglal egy pincsort (souterain), magas földszintet, két emeletet és a középrizalitoknál egy harmadikat, mely azonban csak az udvari homlokzaton érvényesül. A tágas előcsarnokban Brassai és Berde valódi bronz mellszobra van elhelyezve. Az emeleteken elhelyezett különböző rendeltetésű helyiségek: a *pincsorban* étkezők, konyha, mosó, cselédszobák, éléskamra, szolgálakások; *földszinten*: igazgatói lakás, tanári szoba, tanterem, fizikai, természetrajzi szertárak, tornaterem; *első emeleten*: tanterem, történelmi-filológiai múzeum, könyvtár, díszterem, E. K. T. terme és egyházi közigazgatási helyiségek, teológusok tanterme, dolgozó- és hálósobái, *második emeleten*: internátusi dolgozó- és hálósobák, *harmadik emeleten* szintén. Az épület el van látva vízvezetékekkel, csatornázással és központi fűtéssel, mely idők folyamán egyes helyiségekben fűtőkályhakkal pótoltatott.

A *megnyitás* 1901 szept. 22-én d. e. 1/211 órakor történt a díszteremben egy feledhetetlenül szép ünnepély keretében nagy ünneplő közönség jelenlétében.¹¹⁵ Ekkor tartotta a főtanács üléseit, a Dávid Ferenc-Egylet közgyűlését. Akkor lepleztetett le a Berde és Jakab Elek síremléke a temetőben. Megelőző napon volt Daniel főgondnok kezdeménye-

¹¹⁵ Részletes leírását l. az 1901/2. évi Értesítő 25—64. l.

zésére az a *véndiák-találkozó*, melynek célja volt az újonnan létesített konviktusban szegénysorsú tanulók segélyezésére alapítványok gyűjtése, ami 8 konviktusi alapítványt eredményezett. Az ünnepélyt a templomban tartott istentisztelet előzte meg. Rég nem látott templomunk ekkora közönséget, jegyzi meg az *Értesítő* szerkesztője. Innen a díszterembe vonultak, amely tágas karzataival alig tudta befogadni a jelenvoltagekat. Ott voltak a vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselője, az egyetem rektora teljes díszben, a fakultások dekánjai, a vármegye alispánja, a polgármester, több országgyűlési képviselő, a hadsereg képviselőjében több tábornok, a főigazgató, sok egyetemi tanár, a kir. tábla elnöke, fő- és alügyész, a ref. püspök és theológiai igazgató több lelkésszel, a r. kath. és ref. gimnáziumok igazgatói több tanárral, a főtanács tagjai nagyszámban. A himnusz áhítatos akkordjai után Ferencz József püspök imádkozott s kérte a Gondviselést, hogy töltsen be ezt az intézetet ugyanaz a szellem, mint amely „olthatatlan lánggal égett” az elhagyott régi kollégiumban. Daniel főgondnok megnyitójában hálát adott a Mindenhatónak, hogy megérnie engedte vágyai egyikének megvalósítását s felújította halhatatlan emléket azoknak, kik vallásközönségünk alapjainak gyarapításával lehetővé tették az intézet létesítését s ezek között amerikai és angol hitfeleinkről is meleg érzéssel emlékezett. A hatóságokat P. Horváth Kálmán főgondnok üdvözölte, mire a főispán és polgármester lelkes szavakban válaszoltak. Az ünnepi beszédet Kozma Ferenc iskolai felügyelő-gondnok mondta, aki rámutatott arra, hogy a régi iskola *Musis et Virtutibus* jelszava áthozásával megszentelt hagyományaink ápolását is át akarjuk hozni. Elmondta az építés történetét, kifejezte reményét, hogy ez az épület évszázadokon át meg fog felelni céljának. Végül az igazgatóhoz fordulva, azzal adta át az intézetet, hogy „vezesse be mindnyájunk óhajta szerint virágzó korszakba. Üdv, szerencse, dicsőség kísérje útjain. Előre!” Az igazgató az új házba lépés pillanatában áhítatos lélekkel ad hálát Istennek s kéri segítségét a munkához. És rámutat arra a nagy haladásra, melyet az emberiség a tudomány és erkölcs tekintetében megtett. Hálával eltelve mindazok iránt, akik az intézet létesítésében fáradoztak, igéri, hogy erőik s tehetségeik szerint rendeltetése és célja felé fogják vezetni. Ezután az unitárius leányok adományát, ez alkalomra készített zászlót adta át szép beszéd kíséretében Fangh Erzsébet az igazgatónak, aki a tanári kar s ifjúság nevében hálás köszönetet mondott e poetikus lélekből fakadt szép gondolat megvalósításáért.

Ezután a püspök felolvasta a nagyszámú üdvözlő iratot és az *Emlékokmányt*. A közönség lement a fölépcsőn a fordulóig, ahol az üveghengerbe zárt emlékokmány a följárával szemben egy méternyi magasságban a püspök beszéde után

a falba helyeztetett. Ezután a közönség egyrésze az intézet néhány helyiségét tekintette meg. D. u. 2 órakor a New-York-szálló éttermében 200 terítékes díszebédet adott az egyház a vendégeknek.

A püspök feljegyzéseiben fél és aggódik, vajjon bírni fogjuk-e a fenntartási költségeket, de boldog az impozáns épület láttára, mert „bizonyos, hogy ezzel az új kollégiummal egyházunk tekintélye nagyban növekedett”. Az 1901. évi főtanácsot megnyitó beszédében olvassuk: óhajtása, hogy ebben az új épületben, melyben az új századdal megkezdjük tanácskozásainkat is, újítsuk meg mindnyájan vallásunk és egyházunk iránti szeretetünket, buzgóságunkat és áldozatkészségünket és a régi helyiségből ide áthozott irományokkal együtt hozzuk át azt a szellemet is, mely az elhagyott épületben folytatott tanácskozásoknál vezette hitelődeinket és vezetett minket is a letűnt században”. És hadd idézzük az E. K. T. évi jelentéséből is ezt a részt: „Az új század küszöbén új főiskolánkban állunk most. Új főiskolánkban, amelyenről álmodni sem mertek őseink s melyet csak tíz évvel is ezelőtt mi alig reméltünk. Szép e főiskola. Büszkesége, de egyszersmind aggodalma ez minden unitáriusnak. Igen, mert nagy áldozatok árán létesült, sok megtagadást okoz és fő óhajunk, hogy erényében, szellemében ne legyen ez soha más, mint volt a régi. Legyen ez szíve, szelleme, lelke egyházunknak, tisztán unitárius főiskola, reménye, bizodalma, szemefénye összes unitárius híveinknek, akik áldást tanulnak itt és áldást küldenek erre . . .” Egyházunk előre igyekezett mindig . . . „De akkora és oly rohamos haladást egy időszakban sem mutatott fel, mint a legközelebbi 25 év alatt. Különös kegye-e az isteni gondviselésnek, avagy némi jutalma a bölcs kormányzásnak, hogy egyházunk két kormányzó, bölcs és tapasztalt férfia, Ferencz József és id. Daniel Gábor főgondnok urak éppen most töltötték be püspöki, illetőleg főgondnoki működésük 25-ik évét, amikor új főiskolánk, egyházunknak három és félszáz éven át talán legnagyobb alkotmánya készen áll”.

d) Kolozsvári kollégium.

A régi kollégium utolsó negyedszázados történelmével, amely Ferencz József püspöksége alatt folyt, nem foglalkozunk. Az olvasót e tekintetben dr. Gál Kelemen tavaly megjelent művére utasítjuk.

Az 1900/901. évi értesítőben az igazgató az öröm és szomorúság, a remény és aggodalom érzelmei között búcsúzik a régi iskolától. Örvend, mert az új iskolában nem lesznek meg azok az akadályok, melyek eddig a tanárok munkája előtt állottak. Ez akadályok jórésze a régi épület célszerűtlenségéből

és elégtelenségéből eredett, más része az internátus primitív voltából, a felügyelet hiányosságából és lazaságából. És aggódik, vajjon ki tudja-e elégíteni az újabb időknek az iskolával szemben támasztott fokozott igényét? Az év bezárása után nagy gondot adott az átköltözködés. A régi iskolát át kellett adni a vállalkozóknak, hogy az átalakítási munkákat megkezdhesék, oly időben, mikor az új még nem volt készen annyira, hogy behurcolkodhattak volna. A könyvtárakat és gyűjteményeket áthordották a munkák útjába nem álló helyiségekbe, részben bérházakba. Augusztus második felében aztán megkezdették az átköltözködést. Ez a munka különösen a rendezetlen könyvtárnál nem kis fáradsággal járt.

Az új iskola első évének legnevezetesebb mozzanata az, hogy egyszerre 4 új tanárt (Pálfi Márton, László Gyula, Hidegh Mihály és dr. Kiss Ernő) *iktattunk be*. Év folyamán az iskolát nagyon sokan látogatták meg (l. Értesítő 142—144. l.). Kuncz kormányképviselő március 10—14. hivatalos látogatása után így nyilatkozott: „Az intézetnek úgy elhelyezése, valamint be rendezése, szervezete és a vele kapcsolatos internátus több tekintetben mintaszerű és így megvannak mindama kellékek, melyekre higiéniai és didaktikai tekintetből súlyt kell fektetni... A mostani elhelyezés a legszerencsésebb... A konstrukcionális nehézségek dacára is alig lehet hibát találni az épületben az elhelyezési viszonyok tekintetében.” A tanításról meg így nyilatkozott: „Az oktatás minden tekintetben rendes úton halad és az eredmény évről-évre mind érezhetőbben fokozódik.”

Az állami szerződés revideálása. Az 1890-ben megkötött, 1898-ban revideált állami szerződést 10 év múlva a megnövekedett személyi és dologi kiadások miatt módosítani kellett. Megkeresésünkre a miniszter Kuncz Elek főigazgatót küldte ki tárgyalásra, a főhatóság Kozma Ferenc, Gál Jenő felügyelő-gondnokokat, dr. Gál Kelemen igazgatót és dr. Nyiredy Gézát. A megkötött új szerződés normális költségvetésének főösszege 115215 K, melyből az állam 48110 K-t fedez. Lényegesebb módosítások ezek: a rendes tanárok száma a vallástanárral együtt 15. Ezek közül 3-nak fizetése 2400 K, 4-nek 2600, 2-nek 2800, 3-nak 3200, 3-nak 3600 K törzsfizetés, 5 ízben 5 évenként 200—200 K korpótlék. Az igazgató lakáspénze 1440 K, vagy természetbeli lakás, 7 tanárnak 1170, 7-nek 900 K. Igazgatói pótlék 600 K. Torna- és énektanító fizetése és lakáspénze 1600 + 800 K. A tanárok közül 6-ot a miniszter nevez ki a főhatóság ajánlata alapján. Kimondatott az is, hogy a lakáspénz a Kolozsvárt működő állami tisztviselőkével mindig egyenlő összegekben utalványozandó. *Szerveztetett egy ének- és zene-tanári állás is*, amelyért sokat kellett harcolni a kormány képviselőjével, aki azt mondta, hogy ilyenformán a felekezeti iskoláknál fejlettebb és tökéletesebb állapotok teremődnek,

mint az államiaknál. Ezután nemsokára megalkották a gimnáziumi énektanítás tervét, melynek kitűzött célja az, hogy a tanuló a négy alsó osztályban megtanulja a lapról való éneklést. Eddig egyházi éneket tanult minden I—V. o. unitárius vallású tanuló, műéneket mindenki, akinek az ifjúsági dalárdában való működésre alkalmas hangja volt. Az új tanterv szerint az ének mindenkire kötelező lesz az I. g. o.-tól a VIII-ig. Az egyházi énekek szövegét a vallástanár fogja tanítani a vallásórakon. És a zene intenzívebb tanítása érdekében eltörölték az Apolló-köri tagok tagsági díját és az önképzőkör egyik szakosztályaként megalkották 1913/14-ben a zenekört. Az ének-zenetanári állás 1911/12-ben betöltetett. *Az ének-zenetanítás céljaira egy külön termet rendeztünk be.* Apponyi miniszter az 1909. évi állami költségvetésben az állami tanárok 3%-a részére megnyitotta a VIII. fizetési osztályt. Ugyanezt kértük mi is pótlólagos felterjesztésben. A főhatóság 1908 jan. 1-től a lakbéreket úgy rendezte, hogy az I. és II. lakbérosztály között levő különbség 5%-át utalványozta. 1909 jan. 1-től pedig a magasabb lakbéreket. Ezzel megszűnt az a tarthatatlan helyzet, hogy a tanárnak jelentékeny összeget kellett lakbérére rápótolni.

A vallástanári állás szervezésére azért volt szükség, mert eddig a vallást papnövendékek, papjelöltek, a kolozsvári papok és teológiai tanárok tanították a szükség és lehetőség szerint. Ez az állapot nem volt megnyugtató. Már az 1907. évi főtanácsra előterjesztést tettünk önálló vallástanári állás betöltésére. A javaslat ez volt: az állás rövid lejáratú pályázathirdetéssel már most töltsék be. Pályázhatnak azok, akik a lelkeszi hivatal viselésére jogosító vizsgálatokat kiállották. Előnyben részesülnek azok, akik valamely külföldi teológiai akadémián folytatták tanulmpnyaikat. A főtanács a szervezést kimondotta, de az állást vizsgálatához kötötte s felhívta az E. K. T.-ot, hogy a vizsgálatra szabályzatot készítsen s a jövő főtanácsra terjessze elő. Az állás csak a szabályzat elkészülte után lesz betöltendő, mikor lesznek, akik e vizsgálatot letették. Addig az E. K. T. gondoskodjék a vallástanítás ellátásáról. A vallástanári vizsgálatra vonatkozó szabályzat-tervezetet e sorok írója elkészítvén, az ez évi rendkívüli főtanácsra terjesztetett. Az 1907 nov. 24. rendkívüli főtanács véleményezésre kiadta a körökhöz. A javaslat szenvedélyes vitát váltott ki, mert a papság — helytelenül — szakképzettségének lebecsülését látta benne.¹¹⁶ Az 1908. évi főtanács a szabályzatot elfogadta, de azokat a lelkeszeket, akik az életbeléptetése előtt legalább 3 éven át középiskolai hitoktatókként működtek, a vizsgálat alól fölmentette. Az 1908/9. isk.

¹¹⁶ Az Unitárius Egyház 1907/8. évfolyamában Homoki, Ürmösi Károly, ö. i., Lőrinczi István, Silvius és e sorok írója szóltak hozzá a javaslatához. 111, 151, 162, 186, 202, 207, 226, 250 l.

év folyamán a pályázatot kihirdettük s 1909/10-ben Váry Albertet első rendes vallástanárnak beiktattuk.

A tanári szükséglet biztosítására 4 jeles előmenetelű ifjúnak jelentékeny internálusi és konvikтусi segélyt adtunk azzal a kötelezettséggel, hogy indexeiket s vizsgálati értesítőjüket időnként bemutatni kötelesek. — 1906/7-ben megalkottuk a *gyakorló tanári szabályzatot*, mire azért volt szükség, mert eddig a gyakorló tanárok minden szabály és rend nélkül pusztán esetleges jelentkezésük alapján alkalmaztattak.

Tanári és papi értekezletek gondolatát nálunk először Ferencz József vetette fel még 1873-ban.¹¹⁷ Egyházi közgyűlésünket szeretné termékenyebbé tenni azáltal, hogy *papi és tanári értekezletekkel* kötné össze vallási és nevelési kérdések tüzetes megbeszélésével. Nehány évvel később olvassuk (K. M. 1877. Különfélék 187.), hogy a főtanoda tanári kara az angol unitáriusok példájára elhatározta, hogy ezután főtanácsgyűléseinket felolvasásokkal köti össze. Lenne egy elméleti és egy gyakorlati tárgyú felolvasás, melyhez a főtanács tagjai is hozzászólhatnának megvitatás végett. „Amint tudjuk, mondja az értesítés, az intézkedés már a jelen évi főtanácson életbe fog lépni”. (Nem tudunk róla, hogy ez valaha életbelépett volna.) Ellenben később, a lelkészkör, a Dávid Ferenc-Egylet és az Irodalmi Társaság megalakulása után, ezek közgyűléseiket a főtanácsot megelőző napon szokták tartani s ilyenkor felolvasások hallgatásában a főtanács tagjainak is bőven lehet része.

A *tanári értekezleteket* az 1907. évi csókfalvi zsinat létesítette „a felsőbb oktatásügy minél sikeresebbé tétele céljából papnevelőintézeti és középiskolai tanáraink részére. A szabályzat szerint cél, „hogy a tanárok évenként legalább egyszer találkozzanak, iskolai és nevelési nézeteiket, egyházi és társadalmi felfogásukat egymással közöljék, intézeteik állapotát, hiányait és jó oldalait megismerjék, az összetartás és barátság érzetét növeljék. Az értekezleten megjelenni mindenki köteles, útiköltség személyenként 30 K. Az első ilyen értekezlet Tordán tartatott 1908 ápr. 11-én 24 tanár részvételével. Azóta évenként tartattak felváltva Kolozsvárt és Keresztúrt, míg a világháború ennek is végét nem szakította. A felolvasott értekezéseket szükséges volna egy külön füzetben kiadni. Érdekesen mutatná ez, mi foglalkoztatta a tanárokat közvetlenül a világháború előtt.

Az *egyházi és iskolai szolgák* eddig szerződés alapján vétettek fel. Ha kiöregedtek s a szolgálatot nem tudták ellátni, máról-holnapra elbocsáttattak minden ellátás nélkül. Szükség volt tehát ezek ellátásáról valamiképen gondoskodni. Először fizetésrendezésük ügyében készítettünk javaslatot, tekintettel az

¹¹⁷ Egyházi főtanácsunk közgyűlése, K. M. 1893, 349—364 l.

általános drágulásra, melyet a főtanács elfogadott s 1912 jan. 1-től életbeléptetett. Eszerint a szolgák három évenként 6 ízben 60—60 K fizetésemelésben részesülnek, melynek mértéke 960—1080 K között váltakozik. Azután nyugdíjuk ügyében csináltunk javaslatot, mellyel az 1910—11. isk. év folyamán ismételen foglalkozott az igazgatóság s melyet a főhatóság 1913 jan. 1-től léptetett életbe. A javaslat az volt, hogy az egyház és alkalmazottaktól fizetett illetékekből gyűjtendő alap erejéig kapjanak nyugdíjat. De a főtanács kimondotta, hogy alap nélkül is biztosít ellátást a szolgálatra képtelen alkalmazottaknak.

Az *internátus* a legmodernebb elveknek megfelelően nyert elhelyezést, ami különösen a régi iskola primitív bennlakásával szemben jelentett nagy haladást. Az igazgató az új iskolai épülettel megváltozott viszonyoknak megfelelően új *internátusi szabályzatot* dolgozott ki, melyet az E. K. T. ideiglenesen az 1901/2. iskolai évre elfogadott. Az 1902. évi főtanács a szabályzatot véglegesen jóváhagyta (1902. főt. jkönyve 231—258. l.). A szabályzat 11 fejezetben szabályozza az általános tudnivalókat, napirendet, a felügyelőtanárok kötelességeit, a szobafelügyelők teendőit, egyetemi hallgatók életét, a dolgozó-, hálószobák, könyvtárak és olvasóterem, fürdés, betegszoba rendjét és a betegápolást. Az érdeklődő az idézett helyen megkapja a szabályzatot. Itt csak a régi kollégium internátusi rendjétől eltérő néhány vonásra mutatunk rá. Egyik az, hogy az intézet ad ágyat, bútorokat, szalmazsákot és ágytakarót. A másik az, hogy külön dolgozó- és hálószobák vannak. A dohányzás az udvaron és az ifjúság olvasótermében szabad. A napirend a fölkeléstől a lefekvésig szigorúan meg van szabva s ennek megtartására ügyelni a felügyelőtanárok szoros kötelessége. A felkelés, öltözködés, óraramenés idején kívül van reggeli, (6—7), d. u. (5— $\frac{1}{2}$ 7) és estéli (8— $\frac{1}{2}$ 10) *silentium*, mikor a tanulóknak szobájukban csendesen ülve tanulniok kell és van szabadfoglalkozás, mozgás, játék az udvaron, ének, zene, rajz, szükségletek beszerzésére kimenés reggel $\frac{1}{4}$ 8—8, 12— $\frac{1}{2}$ 1; 4—5-ig csoportos séta a szobafelügyelők vezetése alatt. Rokonok látogatása vasárnap d. u. 3—6 óra között. Kapuzárás 8-kor, csendgetés lefekvésre $\frac{1}{2}$ 10-kor és a lámpák eloltására 10-kor. Az orvos naponként vizsgálatot tart. Az egyetemi hallgatók folyamodványukban kötelezik magokat az iskolai törvények megtartására. A dohányzás nekik a dolgozószobában meg van engedve, de másutt mindenütt szigorúan tiltva van. A folyósókon és klozetteken egész éjjel lámpa ég. Az ágyak minden szerdai napon takaratlanul tartandók szellőzés céljából. Ruhái, fehérneműi tartására mindenkinek záros szekrénye van a hálóban vagy a háló előtti folyósón és szekrényfiókja könyvei s szerei tartására a dolgozóban. Az olvasószobát csak a szabadfoglalkozás idején használhatják. Az internátus tál-, kád-, fölme-

legíthető medence- és zuhanyfürdővel van ellátva. Minden tanuló havonként legalább egyszer megfürdik, a melegfürdőben egy-negyed óránál tovább tartózkodni nem szabad. A könnyű-betegek számára betegszoba van. A tanulók beteg társaikat csak d. u. 1—2 óra között látogathatják néhány percnyi időre. A súlyosabb betegek az intézet különálló kórházában ápoltatnak és kezeltetnek. Ez a szabályzat szolgált a bennlakás rendjének szabályozására hosszú időn át s lényegileg jóformán semmiben sem változott. A háború után csak annyiban, hogy a külön dolgozó- és hálószobák rendszeréről az egy szobáéra tértek. A bennlakó egyetemi hallgatók esti kimaradásával több ízben volt baj, mert az ifjúság több mozgási szabadságot igényelt, mint amennyit a szabályzat biztosított. Ezért e kérdést egy 1907/8-ban készült új szabályzat rendezte. 1912/13-ban pedig az egyetemi hallgatók köteleztettek az előirt tárgyakból kollokválni s indeksüket az igazgatónak bemutatni, különben elvesztik a következő félévre a bennlakás kedvezményét. A bennlakó tanulók száma 1910/11-ben 212-re emelkedett, amennyi idáig még sohasem volt. Minthogy pedig a berendezés csak 200 tanulóra szólt, egy néhány ruhaszekrényt a teológiai intézettől kellett kölcsön kérnünk.

Az új kollégiumnak a régitől leginkább eltérő és legjellegzetesebb intézménye a *konviktus*. Aki ismeri a régi unitárius diákok életfenntartásának sok nehézségét, az megérti, hogy az új kollégiumot csakis konviktussal lehetett és kellett megteremteni. A halhatatlan emlékű Berde a maga cipó-alapítványával ez irányban már megmutatta az utat. A vezetők között e tekintetben nem is volt semmi nézeteltérés. A helyiségek az új épület alagsorában megvoltak. Most az alapokat kellett megkeresni és összegyűjteni, hogy a szegénysorsú unitárius tanulók a lehetőség szerint segélyeztessenek. Az igazgatóság 1901 elején beható tárgyalás után az E. K. T. figyelmét felhívni határozta e speciálisan unitárius kérdésre. Az előterjesztés szerkesztésére az igazgatót, Borost és Gálfi Lőrincet küldötte ki, kik a tárgyalásokra megnyervén a püspököt és Fekete Gábor felügyelő gondnokot, megállapodtak az alapvető kérdésekben. E munkálatnak volt az eredménye az, hogy azon ösztöndíj-alapítványokat, melyeket eddig 4—6 K havi részletekben pénzben fizettünk, az E. K. T. egy határozatával *konviktusi ösztöndíjakká* változtatta s e címen az 1901. tőtanács 8.000 K-t utalványozott ki. 22 iskolai alap 6.670 K jövedelme feltétlenül, 3 alap 760 K jövedelme feltételesen a konviktus javára fordítandó s a segélyek kiosztásánál az alapító-levelek és végrendeletek feltételei szem előtt tartandók. Ez összeget a Berde kezelési alapból kiegészítette 8.000 K-ra s a konviktus első felszerelésére 3.000 K kamatmentes kölcsönt szavazott meg. Ezzel az összeggel indult meg a szegény tanulók segélye-

zése. A konviktus első évi költségvetési főösszege 35.000 K bevétel és ugyanannyi kiadás. Ez a 8.000 K. 40 tanulónak biztosított teljesen ingyenes ellátást.

A konviktus szervezeti szabályzatát, melyet az igazgató készített, már az 1900/901. évi Értesítő (149-158. l.) közli. E szerint a cél: hogy a bennlakó növendékek olcsó és jó élelmezésben részesüljenek. Kötelezett tag minden bennlakó pap-növendék, gimnáziumi és elemi iskolai tanuló s ha a hely engedi, az igazgatóság engedélyével unitárius egyetemi hallgatók is. Díjak: unitáriusnak évi 200, nem unitáriusnak 300 K és terítéki díj címen 10 K. A díj öt egyenlő részletben előre fizetendő. Az élelmezés a szabályszerű szünetekre nem terjed ki. Az élelmezés reggeli, ebéd és vacsora. A kenyér napi 54 deka Berde-cipó, a hús 275 gramm. A konviktus felett a felügyeletet az igazgatóság, a konviktus gondnoka és a felügyelő tanárok gyakorolják. Az igazgatóság ülésein a konviktusi ügyek előadója a gondnok, aki az orvossal együtt összeállítja az ételek rendjét, elkészíti a költségvetést, számadást, szerződést köt a bérlővel. A konviktusi rendet közvetlenül felügyelik a felügyelő tanárok, kijelölik az egy asztalnál ülőket, az asztalfőket. A reggeli ideje 7 óra, az ebédé 12 ó. 30 p., a vacsoráé 6 ó. 15 p. Ezt a szabályzatot az 1902. évi főtanács hagyta jóvá (jkkönyv 262—271. l.). Sok vita folyt arról, hogy az élelmezés bérletbe adassék-e, vagy házilag kezeltessek. Mindkét rendszernek vannak előnyei is, hátrányai is. A többség a bérlet mellett döntött. A szabályzat szerint a fenntartartás költségeit az eddig pénzben fizetett alapítványok kamatai, segélyadományok és a növendékek által fizetett díjak fedezik.

A konviktus szept. 25-én délben nyílt meg egy kis házi ünnep keretében, melyen a püspök, a főgondnokok, a főtanácsnak még Kolozsvárt volt tagjai s az egész tanári kar résztvett. Gálfi Lőrinc konviktusi gondnok imádsága után az igazgató intézett beszédet az ifjúsághoz. Kiemelte, hogy a szellemi táplálék mellett most már testi táplálékot is nyújt az intézet s ezért nem vár egyebet, mint szorgalmas igyekezetet, jó magaviseletet és hálát azok iránt, akiknek jóvoltából akkora támogatásban részesülnek. Azután a püspök intézett hozzájuk beszédet intve őket arra, hogy tekintsék ez asztalt a szeretet vendégségének.

Az első évben a következő alapítványok tétettek: Ferencz József és neje 2000 K, Daniel, P. Horváth Kálmán főgondnokok, Szent-Iványi Gyula, Árkosi Benkő Mihály, Péterfi Zsigmond, Józan Miklós, Bölöni eklézsia egy-egy konviktusi alapot, az unitárius leányok 800 K-t. De a kezdetben kiutalt 8000 K nemsokára leszállított. Megkezdődött tehát a konviktus céljaira minden módon az alapítványtevésekre buzdító munka. Kozma Ferenc felügyelő-gondnok, az építető bizottság elnöke

már a kollégium megnyitó ünnepélyén (1901. szept. 22.) tartott beszédjében kitűzi a célt, hogy a szegény tanulók közül minél többen jussanak élelmezési kedvezményhez s aki köznevelésre áldozni tud és akar, annak ez idő szerint ez alapra kell terelnünk figyelmét.¹¹⁸ Daniel főgondnok s a bölöni eklézsia mindjárt vállalták egy-egy szegény tanuló konviktusi ellátási költségeit. A megnyitást követő közgyűlésen még 5 ilyen alapítvány tétetett. 1907/8. évig maga a konviktus a számadások rendjén elért megtakarításokból és a terítékdíjakból 4 házi alapot létesített 16800 K tőkével. Az ez évi értesítők tele vannak a konviktus céljaira adott kisebb-nagyobb összegek és alapítványok áldozatos lelkekre valló adataival, melyeket az érdeklődő az értesítőkből hűségesen feljegyezve megtalál. Hogy ez az ügy mennyire lefoglalta az unitárius hívek lelkét, mutatja az az akció, melyet dr. Ferencz Ákos dicsőszentmártoni tiszti főügyész lánclevelezés által a konviktus javára 1906 végén indított. Az akciót e sorok írója intézte s 1907 végére filléres adományokból összegyűjtött 733 K 79 f-t, mely *konviktusi láncalap* címén beutaltatott a közalapba. De nemcsak a szegénységgel, hanem az évről-évre emelkedő drágasággal is meg kellett küzdenie a konviktusnak. S a konviktusi díjak behajtása évről-évre több gondot és fáradságot okozott. A tanulók szegénysége miatt megengedtük már 1903/4-től kezdve, hogy szegény tanulók félkedvezményükért csak ebédet kapjanak és reggelire és vacsorára évi 20 K-ért egy-egy cipót. Az élelmiszerek állandó drágulása miatt a bérlő illetékét 1908 szept. 1-től napi 70 f-ről 74-re kellett emelnünk, de a tanulók díját nem emeltük. Ettől kezdve a konviktusi házi-alapok létesítése nem fog oly sűrű egymásutánban menni. Egy év múlva 1909 szept. 1-től a 74 ft. 76-ra, 1910 szept. 1-től 80 f-re emeltük a tanulók díjának emelése nélkül. 1911 szept. 1-től az unitárius tanulók díját 200 K-ról 300 K-ra, a nem unitárius tanulók díját 300 K-ról 440 K-ra kellett felemelni. A bérlő 500 K drágasági pótlékot kapott.

Sok zavar és rendetlenség okozója volt az, hogy a papnövendékeknek a konviktus rendjétől eltérő napirendje volt. Ezért a papnövendékeket az egyetemi hallgatókhoz hasonlóan külön terembe, külön asztaltársaságba osztottuk be. A drágaság és a bérlő illetékének emelése következtében több ízben felmerült a bérleti és házikezelés kérdése, melyről ismételten beható tárgyalások voltak. A bérlő kezdettől fogva Szilágyi Béla volt. 1911/12. végén megkapta a kolozsvári úri kaszinó bérletét s a konviktusról lemondott. 1912/13. év elején áttértünk a házi-kezelésre, ami napi 78 f. ellátási díjat véve alapul s a személy-

¹¹⁸ A kolozsvári unitárius új kollégium megnyitó ünnepélye 1901 szept. 22-én. Kolozsvár, 1901. 20. l.

zeti és egyéb kiadásokat is számítva, 3000—3200 K-val több mint a bérletnél. De megállapíthattuk azonnal, hogy az ellátás mennyiség és minőség tekintetében jelentékenyen javult. Sőt azt is megértük, igaz, hogy kissé későre, hogy 1913/14-ben a megtakarításokból 5000 K összeggel egy új házi alapot létesítettünk. — Ez évben az eddigi gondnoki állást szétválasztottuk egy díjkezelői és egy gondnoki állásra. Amannak teendője a konviktusi díjak elszámolása, a bevásárlások. Emezt a konyhára, étkezőhelyiségekre, tisztaságra, ételek mennyiségére és minőségére, rendre, csendre, illendő étkezésre felügyelni, a panaszokat meghallgatni, elintézni. A szétválasztást szükségessé tette főképp a házikezeléssel járó bevásárlása és eltevése s őrzése az ételanyagoknak, valamint a számadás, amely most az ételneműekre is kiterjeszkedett.

A nagy épület fenntartása és a szükséges átalakítások költsége évről-évre nagyobb teherrel nehezedett az egyház pénztárára. Koronként átalakításokat kellett csinálni s a felmerülő szükségletekhez képest egyes helyiségeket újra rendezni. És az épületet állandóan karban tartani. 1906/7-ben tapasztaltuk először, hogy az épület fedőanyaga több helyen megrepedezett s esős időben becsorog a víz és a padlást áztatja. A fedélzetet 1913/14-ben az egész épületen nagy költséggel kicseréltük. A tornaterem előtti szabad folyósót a tornaszerek tartása céljából 1911/12-ben befalaztattuk. A két bérlakást az épület északnyugati sarkán a földszinten 1912/13 elejére felmondva, iskolai célokra átalakítottuk. A könyvtár helyiségeit is bővítenünk kellett. A teológiai intézet régi dolgozója ének-zeneteremmé alakíttatott át, a régi zeneterem a gimnáziumi internátus dolgozójává. A régi bérlakások egy helyisége a levéltáros dolgozószobájául s a lakás alatt levő szuterén két szobája a levéltár egy része és duplumok elhelyezésére rendeltetett. Ez lehetővé tette, hogy a könyvtár tanári szobája megszabadulván terhe egy részétől, az iskolai év második felében eredeti rendeltetésének adatott át. 1913/14-ben a külső ablakok kereteit, könyöklőit újra festettük. A vízmelegítő kazánt kijavíttattuk. A vízdíjak magas egységára a nagy szobák méretei szerint súlyos teher volt a pénztáron. Folyamodtunk 1911/12-ben a helybeli két középiskola igazgatóságával együtt a városhoz mérséklés végett, de nem járt sikerrel. Azonban a következő évben a városi tanács vízórákat állított be. Sok gondot okozott a tüzelőanyag beszerzése, mert a fa évről-évre drágult. S már 1906/7-ben felvetődött a kérdés: nem volna-e célszerűbb a kőszénrel való fűtés. A következő évben a bányabükki gazdaság nem tud elég fát szállítani. A fa köb-öle 1910/11-ben 26 K volt, de 1911/12-ben már 35 K, 1912/13-ban 1 m.³ ára 9'65 K. Ekkor másodízben tettünk javaslatot a kőszénrel való fűtésre, de a főhatóság az udvar levegőjének bekövetkező romlása miatt nem fogadta el.

A szorosan vett *tanulmányi ügyekről* nem kell hosszasan szólnom. A tankerületi főigazgatónak, mint kormányképviselőnek évenkénti látogatásai alkalmával felvett jegyzőkönyvekben több alkalommal kifejezett elismeréseit kellene idéznem. Ehelyett megelégszem az új kollégium első negyedszázadi életéből csak két adat idézésével. Egyik a korszak elejéről, másik a végéről. 1903-ban megállapította: az épület minden tekintetben kifogástalan palotaszerű, a tisztaság, a fegyelem és a tanítás állapota mindenekben mintaszerű. Az egyházi főtanács 1926-ban (jkv. 90. l.) ezt állapította meg: „A jövő történetírójának tollára vár majd annak az öröndetes ténynek megörökítése, hogy különösen az 1910-es években dr. Gál Kelemen vezetése és irányítása mellett kolozsvári főgimnáziumunk az ország legkiválóbb intézetei között foglalt helyet. Az országos középiskolai tanáregyesület Budapesten és Kolozsvárt érettségit tett tanulók részére magyar és latinból versenyvizsgálatot tartott. A kitűzött 2 első és 2 második díj közül egy másodikat magyar dolgozatával Borbély Ferenc, egy első latin dolgozatával Gálffy Zsigmond tanulónk nyerte el. 1910/11-ben pedig szintén egy ilyen versenyvizsgálaton a latinból első díjat Zádor Béla tanítványunk nyerte. (Ért. 56. l.).

Az állami szerződés szerint tantervünk az állami tanterv volt. E kötelező minimumon kívül a következő rendkívüli tantárgyakat tanítottuk: *egészségtan* VII. o. 2 ó., *szabadkézi rajz* III—VIII. o. 1—1 ó., *egyházi ének* I—V. o. unitáriusoknak 2 csoportban heti 1—1 ó. 1911/12-től, mióta rendes ének-zene-tanár van, minden osztályban heti 1 ó. I—IV. o.-ban egyházi énekek, V—VI. o. összhangzattan elemei, zárlatok játszása harmóniumon, VII. o. általános és VIII. o. magyar zenetörténelem; *műének*, később *ifjúsági daloskör* I—VIII. o. heti 3 ó., *zene* az Apolló-körben az önként ajánlkozóknak heti 2 ó., *orgonázás* III—V. o. az önként ajánlkozóknak, *angol* VI—VIII. o. heti 2 ó. a kezdők és haladók csoportjában, *gyorsírás* III—VII. o. ugyanúgy, *vívás* VI—VIII. o. heti 3 ó.; *francia nyelv* 1905/6-tól II—VII. o. 2 csoportban heti 2—2 ó. Tanították Orbók Loránd, Magoss Irén, Benguerel Oszkár; *céllövés* 1908/9-től kezdve a VII—VIII. o.-nak; *fizikai laboratóriumi gyakorlatok* 1913/14-től kezdve, hetenként egy d. u. 2 órában. 1908/9-ben felterjesztést tettünk a *kézimunka tanítása ügyében*. Ajánltuk, hogy heti 2 délután 2—4-ig a fűrész-faragás-lombfűrészben kapjanak oktatást az önként ajánlázók. Azt reméltük, hogy ez az egészséges és ésszerű nevelésnek egyik fontos eszköze lesz, másfelől pedig az ipari munka és munkás megbecsülésére vezet s így a szociális és altruisztikus érzelmek felkeltésére alkalmas lesz. Megnyervén a főhatóság hozzájárulását és a költséget, az intézet egyik helyiségét 1909/10-ben felszereltük a famunkához szükséges eszközökkel. Kezdetben nagy volt a

lelkesedés és sok a jelentkező, úgy hogy a sikeres foglalkoztatás érdekében 2 csoport helyett 3-at kellett alakítani (hétfő, csütörtök, szombat d. u. 2—4-ig). De a kezdeti 160 jelentkezőből csak 40—50 tartott ki mindvégig. Vezetője Gergely István asztalos- és esztergályos mester volt. Az 1911/12. évben a foglalkoztatás már három munkanemre terjedt: fa-, keménykarton- és agyagmunka. Vezető Régeni Áron.

A sok *tanulmányi kirándulás* közül csak a következő nagyobbakat említem meg: 1907 május 23—29-én 3 tanár 41 tanulóval az egri kerületi tornaversennyel kapcsolatosan Eger, Kassa, Miskolc, Debrecen városokba; 1909 májusában dr. Nyiredy vezetése alatt Budapest, Fiume, Polába. Részvételi díj 50 K, 13 szegény tanuló részére az igazgatóság 404 K-t adott segélyül s 4 tanuló teljesen ingyen utazott; 1910 májusában 40 tagú csoport Nyiredy vezetése alatt: Alduna, Orsova, Adakalé és Herkules-fürdő. Díj 45 K; 1912 márc. 30 és ápr. 7-e között 28 tanuló 6 kísérő tanárral: Adriai tenger, Dalmácia, Bosznia, Hercegovina. Díj 90 K, 9 tanulónak 300 K-t adtunk segélyül; 1914 május 14-től 30 tanuló 3 kísérő tanárral Róma, Nápoly (1913/14. évi Értesítő 155—164. l.). Díj 120 K. A költségekhez a kirándulási alap 500 K-val járult. E tanulmányi kirándulások évről-évre szerveesebben kapcsolódtak az iskolai tanulmányokhoz s mind tervszerűbben ismétlődtek. Nem egyszer volt alkalmunk hallani, hogy e kirándulásokban résztvevő tanulók később meglelt korukban is milyen hálás szívvel és kedves emlékekkel beszélnek élményeikről. E kirándulást állandóan sürgette Nyiredy és különös kedvvel szervezte Barabás Ábel.

Az évek folyamán rendezett sok *ünnepély és látogatások* közül csak egy néhányat említek. Az 1901/2. isk. év folyamán rendkívül sok látogatónk volt, kiknek nevei a látogatók könyvében olvashatók. 1902/3-ban a Mátyás-szobor leleplezése alkalmából az Erdélyi Irodalmi Társaság közgyűlésén fogadtuk Jókait, akit az igazgató az előcsarnokban, mint az *Egy az Isten* halhatatlan íróját üdvözölt; ugyanakkor Zsilinszky Mihály válás- és közoktatásügyi államtitkárt és Szilágyi Lilla művésznőt, ki 70-ik születésnapját Kolozsvárt töltötte s ez alkalmat használta fel látogatásra. 1905 dec. 22-én a püspököt 50 éves papi és tanári működésének jubileumán a gondnoki és tanári kar feliratban üdvözölte, mire a püspök írásban felelt: „Kolozsvári kollégiumunk egyházunknak legerősebb biztosító intézete, mely, amíg fennáll, addig egyházunk miatt sincs okunk aggódni. Ezért volt mindig s lesz ezután is, míg Isten éltet, kiváló gondom kollégiumunkra”.

Ugyanez évben, okt. 29-én, a főtanácsi ülések keretében lepleztük le Koncz János és Kelemen Benő nagy alapítóink olajfestményét, melyeket a díszteremhez felvezető lépcsők fordulója felett jobbról és balról a falra helyeztünk.

Az egészségügy érdekében 1906-ban megalkottuk az iskolai orvos és egészségktanár teendőit és kötelességeit tartalmazó szabályzatot (1905/6. évi Értesítő 65—68. l.). 1906/7-ben a kollégium udvarán korcsolyapályát csináltunk s itt és a Tornavivoda kertjében korcsolyáztak. Őszi és tavaszi időben 4 csapatban heti 2—2 órában a Kismezőre jártak a tornatanár felügyelete mellett. A tornaterem karzatán tekepályát csináltattunk s üdülés és szórakozás céljából itt játszottak felügyelet mellett. Az internátus fürdőjét hetenként használták. 1907/8-ban az intézet kórházát, ahol most a nyugdíjintézet palotája áll, sokszor kellett igénybe venni. Itt az előszoba egyik részében fürdőt rendeztünk be s bevezettük a vízvezetéket és csatornázást. Az iskolai év elején vörheny lépett fel. Az előadások október 1-ig szüneteltek. Az intézetet fertőtlenítették. De október 10-én megint 3 vörheny-megbetegedés történt s ezért november 4-ig az iskolát bezártuk úgy, hogy a tanulókat nem küldöttük haza, hanem a kapukat zárva tartottuk s a tanulók szükségleteit a szolgák szerezték be. 2 tanuló meghalt. Az orvos naponként megvizsgálta a tanulókat. A testnevelésre különös gondot fordítottunk. Már 1900/901-ben életbeléptettük a *játék-délutánokat*. 1907/8-ban költséget kértünk és kaptunk *svéd tornaszerek* beszerzésére s bevezettük a svéd torna pedagógiai alapgyakorlatait a középiskolai testgyakorlás körébe. 1908/9-ben behoztuk a *katonai céllövő gyakorlatokat*. Szombaton délután 2—4-ig gyakoroltak a VII—VIII. o. tanulók az udvaron és a tornateremben s néhányszor kinn voltak a szászfenesi katonai lövőtéren. 1912/13-ban az intézetben *tánc-tanfolyamot* rendeztünk. Eddig tanulóink künn a városban alakított társaságokba jártak táncot tanulni, de úgy kellő felügyelet nélkül voltak. Ezért tartottuk helyesnek a tanfolyamot kezdeményezni, hetenként háromszor délután 5—¹/₂7-ig felügyelet mellett. Ez évben kezdtük a *tízperces tornázást*. Az ifjúság a harmadik óra után lemegy az udvarra, kiki elfoglalja az első alkalommal kijelölt helyét s a tornatanár vezetése mellett légzési és testtartási gyakorlatokat végeznek. A tornaterem előtti szabad folyósót 1911/12-ben befalaztattuk, hogy a szaporodó tornaszereket oda helyezhessük. 1913 június 1-én a helybeli középfokú iskolák *közös tornaversenyt* tartottak. — Résztvettek az unitárius, református és katolikus főgimnáziumok, a tanítóképző, felső kereskedelmi és polgári fiuiskola, mintegy 1000 tanulóval. Dr. Szabó Dénes egyetemi tanár a közös verseny emlékére és a sport szeretetének fokozására *vándordíjat* (selyemzászló) alapított. Úgy rendelkezett, hogy az iskola, mely ezt háromszor egymásután, vagy megszakítással ötször elnyeri, végleg megtartja a zászlót, amely a győztes intézet tulajdonába megy át. A zászlót mi nyertük el 121 ponttal, a ref. főgimnázium 114 pontjával szemben. A következő évben, 1914 május 17-én volt a *második közös tornaverseny* mintegy

1600 tanulóval, melyre Szabó Dénes a tavalyi vándordíj mellé a négy alsó osztály számára ugyanazon feltételek mellett egy *második vándordíjat* (ezüst serleg) adományozott. A *selyemzást* most is mi nyertük el 134 ponttal a református kollégium 117 pontjával szemben. A *serleget* szintén mi 65 ponttal a polgári fiuiskola 24 pontjával szemben.

Kapcsolatosan megemlítem a *Kismező* történetéből, hogy az 1911. főtanács kimondta eladását s parcellázására tervet készítettett. Az elgondolás az volt, hogy ahelyett a várostól ingyen játékteret kapunk. Ez ügyben 1913/14-ben ismételtén tárgyalunk a várossal, de mielőtt a tárgyalások eredményre vezethettek volna, kitört a háború, ami véget vetett a további tárgyalásoknak. A *Kismező* kerítését kijavítottuk.

Tanszerek és gyűjtemények tekintetében a tárgyalás alatt álló egész korszak két szakaszra oszlik, melyet a kollégium felépítése vág kétfelé. A régi kollégium idejében gyűjtemények részére nem voltak helyiségek, nem volt pénz, sőt azt is mondhatnók, hogy a szemléltetés elve — Brassai minden ellenkező tanítása ellenére — nem volt a tanításnál annyira nélkülözhetetlenül elismerve, mint ahogy a dolog érdeme kívánta volna. A múlt századi évi értesítőket lapozgatva, fájdalmasan látjuk, mennyire nem voltak a meglevő gyűjtemények céltudatos gyarapítás és kiegészítés alatt. A pénz hiánya sokat megmagyaráz, de nem mindent. Az állami szerződés megkötése után lassanként ráterelődik a figyelem a szertárakra, melyeknek gyarapítására a költségvetés megismeri ezt a fogalmat: *szertári átalány*. Az 1887/88. évi értesítő „*Tanszerek*” c. alatt sorolja fel a főiskola, a papnövendékek, az ifjúság és az alosztályúak (III—V. o.) könyvtárát is, csak hogy többet mutasson. Az 1900/901. évi Értesítő a „*régiségtár*” néhány számmal való gyarapodásáról értesít, „mely jelenleg a nagy könyvtárral van kapcsolatban”. 1892/93-ban *filológiai múzeumról* van szó, de hogy mi lehetett az állománya, nem tudjuk meg. 1896/97. évi Értesítő szerint a történelmi-filológiai szertár a múlt évben 24 műből állt 229 darabban 298 frt 95 kr. értékben.

Az új kollégiumban nagy gondot fordítottunk arra, hogy a szertárakat és gyűjteményeket ellássuk azokkal az eszközökkel, melyekre a szemléltető oktatásnál feltétlenül szükség van. Megfelelő helyiségek most már vannak. Kezdetben átalány is volt anyagi erőnkhez mérten megfelelő összegben. De a pénzügyi helyzet a kollégium felépítése után nemsokára megromlott, mert a fenntartási költségek az előirányzatot nagy mértékben meghaladták. Súlyos teher volt a pénztáron a vízdíj s különösen a tüzelőanyag beszerzése. A szertárak részére az átalány kezdetben 2000 K volt, de már 1905/6-ban leszállított 1200 K-ra, ami érzékeny veszteség, mert a fizikai és természetrajzi szertárak még koránt sincsenek kellően felszerelve. 1906/7-ben

felterjesztést tettünk a természettani és természetrajzi előadóterem elektromotorikus berendezése tárgyában s költséget kértünk rá. Célunk az volt, hogy vetítettképes előadások által támogassuk a vallás- és közoktatásügyi miniszternek azt a szándékát, hogy vidéki kulturális gócpontok útján a közműveltség terjesztessék. A következő évben bevezettük az elektromos áramot kísérletezés, vetítés és világítás céljából. A költség erre 4261 K 50 f volt. 1908/9-ben megkezdettük a diapozitívumok beszerzését. 1911/12-ben a természetrajzi előadóterembe vetítőkészüléket szereztünk és szereltünk fel. 1913-ban megkezdettük az iskolai tanulmányok szemléltetésére, kiegészítésére és elmélyítésére szolgáló előadásokat vetített képekkel, miután felszereltük a természetrajzi előadóterembe a kapcsolótáblát és a díszterembe bevezettük a villanyt. Ugyanekkor a díszterem ablakait elsötétítő táblákkal láttuk el. S megkezdettük a VII. o.-ban a fizikai laboratóriumi gyakorlatokat. Hetenként egy délután 2—4-ig az önként jelentkezett tanulók, a szaktanár vezetése mellett, kísérleteket készítettek elé és végeztek. 1913/14-ben az önképzőkör egy új szakosztályaként megalakult a *természettudományi kör*.

Az 1903/4. évi értesítő a *történelmi filológiai és földrajzi szertárról* együtt egy cím alatt számol el. Ugyanez évben olvasunk először *tornaszertárról*, az udvarra állítottak egy nyújtót és korlátot, a következő évben tölgyfaállványt mászópóznával, gyűrűhintával és fokoslétrával. 1908/9-ben jelentékenyen gyarapodott a tornaszertár a katonai céllövéshez szükséges szerekkel, melyeket a honvédelmi miniszter adományozott. 1911/12-ben létesítettek *zeneszertárat*, melynek állománya hangszerekben és hangjegyekben 1729'52 K értékű. A következő évben neve: *ének-zeneszertár* s értéke 1909'38 K, 1913/14-ben 2359'72 K. 1913/14-ben létesítették az *egészségtani szertárt*, melynek értéke év végén 369'90 K. 1912/13-ban az egyes szertárak és gyűjtemények állományát bizottságilag számbavettük, felülvizsgáltuk s 1912 szept. 1. állapottal új leltárakat vettünk fel, valamint az egész intézet összes felszereléséről is. Ez nagy és fáradtságos munka volt, mely az iskolai év 4 első hónapjának minden szabadidejét igénybevette. Ezután következtek a háborús évek, melyek a szertárak további tervszerű fejlesztését és gyarapítását megakadályozták.

Az *egyházi nagy könyvtár* végre megfelelő elhelyezést nyert, de a könyvtárnokság ügye még mind a mai napig nincs megoldva úgy, amint a dolog érdeme kívánná. Könyvtárnokok a tárgyalás alatti időben Pálfi Márton, Sándor János, dr. Borbély István. A könyvtár rendezését 1902/3-ban kezdték meg. Cédulák készítésére, egy szakember alkalmazására, a könyvtáros tiszteletdíjára költségvetést készítettünk s költséget kértünk. A 10 évvel ezelőtt különszakított ú. n. tanári könyvtárt újra

beolvasztottuk. A rendezés lassan folyt, mert a könyvtárnok tanár, akinek egy teljes tanári munkakör végzése mellett nemcsak a könyvtárt használókat kell kiszolgálnia, hanem a rendezés munkáját is végeznie. A forgalom, miután a könyvtár az új kollégiumi helyiségekbe átszállított, évről-évre növekedett, s az 1904/5. isk. évi könyvtárnoki jelentés szerint háromszor akkora volt, mint bármely megelőző évben. Aztán az átalány is 1905/6-ban 1500 K-ról leszállított 1000 K-ra. E sorok írója annakidején előterjesztést tett, amelynek értelmében egy ilyen nagy könyvtár rendezése s a szerzemények állandó katalogizálására és az olvasók kiszolgálására egy szakember kell, akinek ne legyen semmi egyéb gondja, csak a könyvtár. Költséghiány miatt az előterjesztésnek nem lett foganata. A rendezés 1906/7-ben fejeztetett be, de nem véglegesen. Hiszen egy ilyen könyvtár rendbetartása állandóan folyó, soha meg nem szűnő munkát kíván.

A rendezés a könyveknek polcokra való felrakásában, megszámozásában és a címtárak elkészítésében áll (1906/7. Ért. 148—152. l.). A régi könyvtártestek önállóságát nem volt szabad megbontani. Sok kényszerű hurcolkodás volt, első ízben a régi iskola tanári szobájába, onnan az új iskolába az eredetileg könyvtárteremnek szánt saroksobába, a földre, innen, minthogy a termet a megrokknanástól lehetett féltetni, egy részét a többi szobákba s minthogy a polcok még nem voltak készen, újra a földre. A polcok elkészültével hozzákezdtek a könyvek felrakásához, de kitűnt, hogy nem férnek el. Ezért a polcokat ki kellett építeni a tetőig s a könyvek nagyság szerinti elhelyezésével a legjobban kihasználni. A számozás az egyes könyvtártesteken belül arabszámokkal történik 1-től a végtelenig. Minden könyvtártest újra kezdi a számozást s az utolsó szám a könyvek számát is jelenti. A számozás balról jobbra s felülről lefelé halad, mint a könyvben a sorok. Ez a számozás a régitől abban különbözik, hogy szekrény- és polcjegyzés nincs. A könyvjelzés belül a könyv táblájára s azonkívül egy kis papíryelvre van felírva. A szelvényeken kemény papírosból megfelelő (pl. Gedő-könyvtár) felírás van. Minden könyvről *cédulalap* készült. Ezekből a *cédulalapokból* készült a *betűrendes címtár*, összesen 21031 könyvről 27504 *fő- és utalólap*, ide nem számítva a Régi könyvtárt, incunabulumokat, kéziratokat, duplumokat, iskolai értesítőket s a még el nem helyezhetett könyveket és a kézikönyvtárt. Másik címtár a *helycímtár*, a tulajdonképeni leltár, t. i. a *cédulalapokat* sorszámok szerint egy-egy könyvbe másolták, ami a régi *polclapszám*nak felel meg, azzal a különbséggel, hogy nem kezdődik minden szekrénynél és polcnál újra a számozás, hanem egy sorszámba sorozza az összes könyveket. Harmadik volna a *szakcímtár* az egyetemi könyvtár szakrendszerében 20 csoportban. Célja az volna, hogy a kata-

lógus nyomtatás alá kerüljön. De az még ma is csak *pium desiderium*. E három főcímtáron kívül külön címtára van a Régi magyar könyvtárnak, az 1525-ig terjedő ősnymtatványoknak, vagy *incunabulumok*nak. Külön kezeltetnek az iskolai értesítők. Jövőre maradt még a szekrényhiány miatt el nem helyezhetett könyvek rendezése és címtározása.

A könyvtár gyarapodása, költséghiány miatt, nem tart lépést a tudományok haladásával. Jelentékenyebb könyvadományokat kapott angol- és amerikai hitrokonainktól, a budapesti magyar és 1922-ben a bukaresti román tudományos akadémiától, mintegy 120 művet. Az évi átalány a gyarapításra közelről sem megfelelő.

E nagy és értékes, sok tekintetben felbecsülhetetlen és pótolhatatlan becsű könyvtár állagának gondozása, rendbentartása, a könyvtár rendezés mai elvei szerint való katalógizálása egy teljesen külön szakembert kívánna, akinek ezen kívül nincs egyéb dolga. Akkor meg lehetne kívánni a rendbentartást, a mai rendszerrel nem. Pedig ismételten felhangzott ez a szinte vádként minősülő megállapítás, hogy a történelmi idők folyamán őrseink elég buzgóságot fejtettek ki a könyvek megszerzésében, de nem elég gondosságot azok megtartásában és rendezésében.

A háború alatt. (1914–1918). A mozgósítás után a kollégiumot a nyári nagytakarítás befejezése után — a közigazgatási, könyvtári, szertári, igazgatói irodai és tanári szobák kivételével — katonai tartalék-kórháznak foglalták le. A helyiségeket sietve ki kellett ürítenünk. Az augusztusi javító- és pótlóvizsgálatokat a hiányosan jelentkező, inkább csak városi tanulókkal, még a kollégiumban tartottuk meg. Most helyiségek után kellett nézzünk. A ref. kollégium szives előzékenységgel felajánlta helyiségeit *délutáni tanításra*, de ezt nem találván megfelelőnek, megköszöntük. Aztán internátusról is kellett gondoskodnunk. Szerencsére a régi kollégiumban a földszinten és első emeleten bizonyos helyiségek kibérletlenül üresen állottak. A 8 osztály részére 8 tantermet, egy görög-pótló termet, igazgatói irodát és tanári szobát bizonyos átalakítások és tisztogatások után használatba vettünk. A konviktus és internátus céljára a Városi Vigadó emeleti részeit béreltük ki Jámbor Mihály táncmestertől, aki a várostól bérbe bírta azokat. Az elemi iskola az egyházközség elemi iskolájában működött egy nap d. e., más nap d. u. Szept. 14-én elhatároztuk az év megnyitását okt. 8-án reggel 8 órakor a templomban. A beiratkozott tanulók száma 30–40-nel volt kevesebb a múlt évinél. A Vigadó 5 helyiségébe csupán az unitárius vallású tanulókat s azokat is csak zsúfolva és aggodalmak között tudtuk elhelyezni. Más vallásúakat s egyetemi hallgatókat nem. Év folyamán az 1895–96-ban született tanulók közül 29-en voltak

sorozáson, 24-et alkalmasnak találtak. A tanárok közül ötön (Pálffi, Márkos, dr. Borbély I., Árkosi dr. Kiss Ernő és Gálfy Zs.) vonultak be a mozgósítási parancsra. A népfelkelői sorozó szemléken alkalmasnak találtattak: Uzoni, Kovács Kálmán, Sándor János, Kelemen Lajos, dr. Gál Kelemen és dr. Kiss Ernő, de ezek a tanítás folytathatása érdekében felmentettek. A háború hatással volt a tantárgyak beosztására, az iskolai élet napirendjére, sőt a tanításra is. A tanárok a heti 18 óra helyett 24 órát vállaltak. Az egyhúzámban való d. e. tanítást fel kellett cserélnünk a d. e. és d. u. tanítással. Takarékosági szempontból be kellett szüntetnünk a rendes tárgyak közül a szépírást és játékdélutánokat, a rendkívüliek közül az angol, zene, szabadkézi rajz, gyorsírás tanítását. Szüneteltek a céllovás és katonai gyakorlatok, helyiség hiánya miatt a kézimunka és fizikai laboratóriumi gyakorlatok, aztán az önképzőkör, oráció, táncitanítás és a tizperces torna. Nem voltak kísérletező asztalaink, a gyűjtemények átköltöztetésére megfelelő helyiségek. Gazdag ifjúsági könyvtárunk a kollégium helyiségében csukva volt. A rendszeres tornatanítás dec. 14-én megkezdődött a polgári fiúiskola tornatermében, de febr.-ban ez is katonai célokra lefoglaltatván, innen is kiszorultunk. Ez az akadály márc. 1-én megszűnt s innen kezdve április végéig rendszeren folyt a tanítás, mikor ismét lefoglaltatott. Apr. 15-én a fa- és fémipari szakiskolában kazánfűtés, lokomobil és cséplőgépezői tanfolyam nyílt meg 16 évet betöltött ifjak részére, melyen 8 tanulónk vett részt. Húsvéti szünetre 3 hetet adtunk, hogy a tavaszi mezei és kerti munkákban otthon segédkezzenek s legalább részben pótolják a munkáskezek hiányát. Az ifjúság vasárnap és más szabad délutánokon, Kelemen Lajos tanár vezetésével, a város határára kirándulásokat tett, ez évben 16-szor. A Vörös-Kereszt javára márc. 7-én a Vármegyeház dísztermében nagy és fényes közönség előtt erkölcsi és anyagi szempontból jól sikerült hangversenyt rendeztünk. Résztvettünk a szederlevél gyűjtésben. Az V. kerületben 20 mm. fémét és fémtárgyakat gyűjtöttünk. A Kismezőt felástuk s burgonyával ültettük be. A monostori határon, a Rákóczi-emlék közelében, 3 hold területet bérbe véve, burgonyával és tengerivel vetettük be. A beteg katonák részére szeretet-adományokat gyűjtöttünk. Az Erdélyi Múzeum Egyesület által indított gyűjtő mozgalomban háborús levelek és levelezőlapok gyűjtésével vettünk részt.

Az internátus a Vigadó emeleti homlokzati részén volt 4 helyiségben és a hozzá tartozó két karzaton. Minthogy a katonaság matrácainkat és vaságyainkat is lefoglalta, a honvéd kerületi parancsnokság katonai vaságyakat és szalmazsákokot bocsátott rendelkezésünkre. Az elhelyezés zsúfolt volt, a kályhák rosszak, vizet, fát az udvarról kellett felhozni

Fürdeni a Dianába jártak. Havonként egyszer mindenki megfürdött.

A konviktus a Vigadó nyugati szárnyán volt: 2 elég tágas terem, 1 konyha, kamara és tálaló. A kenyér- és fűszerszállítók visszaléptek a szerződéstől, a drágaságra való hivatkozással. Később a tej- és hússzállítók kérték az árak emelését. Az ellátás napi 92 f. volt. Naponként csak egyszer volt hús. A tavaszi szántás idején a tejjel is fennakadás volt. Ekkor kakaóval és kömény-levessel próbálkoztunk. Ápr. végétől a kenyér napi 54 dekája 26 dekára szállott, mert fejenként és naponként csak ennek megfelelő lisztet kaptunk. A gondnoki állás szétválasztása nem vált be.

A kollégiumi könyvtár egész éven át használaton kívül volt, mert a könyvtárnok katonai szolgálatot teljesített. A szer-táraknál semmi gyarapodás nem volt. Az önképzőkör, a felső és alsó osztályuak olvasó-egyesülete nem működhetett. Az egészségi állapot, mindamellet, hogy az elhelyezés aggodalomra okot adó volt, kielégítően jó volt, de a rendesnél több a gyomorbajos, ami a hadiállapottal természetesen velejár.

A *második háborus év* Értesítője megállapítja, hogy a kollégium épületét eltöltötték féreggel s matrácainkat többé nem használhatjuk. Egyetlen felesleges tanterem sincs. A tantermek kicsinyek, szűkek, sötétek. A legszűkebben szükségeseken kívül semmi sincs és hely sincs semminek. A padok között nincsenek bejárók, nincs hely egy szekrénynek, ahol egy-két eszközt, néhány könyvet elhelyezhetnénk. Kisérletekről, bemutatókról szó sem lehet.

A tanulmányokban annyi javulás történt, hogy az angolt, zenét, játékdélutánokat újból megkezdettük. A polgári fiuiskola tornatermét csak másfél hónapig használhattuk, mert katonai műhelyé alakították át. Csak az udvaron folyt némi gyakorlatozás s az állami polgári leányiskola tornatermében heti 2 órában vívás. Újabb bevonulások miatt több tárgyból az órák számát le kellett szállítani. Dec. 14-től jan. 10-ig a városban az összes iskolák, a vízvezeték fertőzöttségének gyanúja miatt, be voltak zárva. A tanítási anyagot, különösen a felső fokon, miniszteri rendelet értelmében összevontuk s az évet máj. 31-én zártuk. Így ez az év 9, a tavalyi 8 hónapig tartott. Természettan és fizikai órákra, mikor a kollégiumi kórházban járványos betegség nem volt, odajártak. A VII. és VIII. o.-t végzett katonatanulók részére (25) máj. 25-től jún. 25-ig napi 7, később 5 órával előkészítő tanfolyamot tartottunk. Az épület felszabadítása érdekében az igazgató kétszer járt fenn az illetékes minisztériumokban, siker nélkül. Az iskolai év végén az önként bevonult és besorozott tanulók száma 90. A múlt évi adományozás, szeretetadomány, tábori levél és levelezőgyűjtés, ki-

rándulások és séták az idén is folytak. A háború hatását a tanulmányi előmenetelre, szorgalomra, viseletre, vallásra és erkölcsi érzületre (Értesítő 84—86. l.) az igazgató néhány markáns vonással ecseteli s általában szomorú tapasztalatairól számol be. De megállapítja, hogy az élelem gyengeségét egész éven át panasz és zokszó nélkül tűrték s mikor a húst heti 3 napra redukálták s a lóhúst is megkisérelték, melytől kezdetben idegenkedtek, ezért szintén nem panaszkodtak. Megtanultak lemondani, kevéssel megelégedni s lelkükben a szociális érzelmeknek egész raja ébredett fel.

A mezőgazdasági munka elvégzése a tavalyról a városi tanulókra maradt. A Kismezőn 92, a Táborhegyen 146 mm. burgonya s 28 és fél mm. tengeri termett, miből egy mm-t 5 K áron adtunk a konviktusnak s egyeseknek akkor, mikor a városon 10—12 K volt az ára. Ez évben a Kismezőt ismét beültettük. A r. kath. és ref. főgimnáziummal közösen a várostól bérbe vettünk a köztemető felett egy 12 holdnyi területet, melyből 3 holdra burgonyát, 1-re babot ültettünk. A konviktusi díjakat 240 és 340 K-ról 300 és 400 K-ra kellett felemelnünk. A Kriza önképző-kör nem alakulhatott meg. Egész működése abban állott, hogy a pályatételeket kihirdettük s a pályamunkákat megbíráltuk. A létszám apadásának az oka a háború mellett az is, hogy a székykeresztúri főgimnázium kiépülvén, onnan e két évben nem jött tanuló a felsőbb osztályokba. A kollégiumi könyvtárt 1916 jan. 1-től átadtuk a közhasználatnak. Pálfi lemondván, helyébe Sándor János választatott meg ideiglenes minőségben, kinek — mert iskolai év folyamán egyébbel van elfoglalva — 1916 szept. 1. tűzetett ki az átvételről s az esetleges hiányról való jelentéstétel.

A harmadik háborús évben az elhelyezkedés a régi. Két évi szünetelés után megindítottuk az önképző-kör működését. A felsőbb osztályok létszáma annyira megcsappant, hogy elfértek egy osztályteremben. A VIII. o.-ban csak 2 tanuló maradt az év végéig. Megindítottuk a szépírást tanítását és orációgyakorlatokat. Óraredukció is volt összesen 15. Testgyakorlás helyett a tél folyamán sétálni mentek, tavaszi és őszi időben az udvaron gyakorlatoztak, vagy a városi sport-telepre mentek játékdélutánokra. Az iskolai évet a helybeli intézetekkel egyöntetűen november 3-án nyitottuk meg. Ez az év 7 hónapig tartott. A 3 éve tartó, semmi tekintetben ki nem elégítő és meg nem nyugtató tanításnak és tanulásnak már mutatkoznak olyan eredményei, melyeket már a komolyabban gondolkozó tanulók is észrevesznek. A tanulók eddigi háborús tevékenységéhez járult ez évben a gyógynövények (bodza, hárs, szeder, beléndek, székfű, ökörfarkkóró, egérfarkú fűvirág, macskagyökér stb.) gyűjtése. 1917 márciustól ujságokat küldenek ki a tanulók a harcterekre.

A háború előnyös nevelő hatása abban nyilvánult, hogy fegyelmi eljárás jóformán nem volt. Az életnek bizonyos józan és komolyabb felfogása látszott sok tanulónál. A mezőgazdasági munka nehezen és fáradságosan ment, mert a korai zárás miatt jóformán a városi tanulókra nehezedett. A tanuló egy félnapi kapálásért 6 kg burgonyát kapott, egy napi burgonyakiszedésért szintén, egy órai paszuly szedésért $\frac{1}{2}$ kg burgonyát. A termés sokkal gyengébb volt a tavalyinál. A Kismezőben burgonya 52 mm volt, a Házsongárdban 109, szemes paszuly 313 kg. A Kismezőn a rendkívül bőséges szilvatermést fogadott őrrrel kellett őriztetnünk. 4 mm ízet főztünk belőle. A terményt olcsó árban a konviktusnak adtuk át. A jövő évre a konviktusi díj 400, illetve 500 K. A késői kezdés és óraredukciók miatt ad hoc tanmenetet készítettünk s aszerint tanítottunk. Ez évtől kezdve a kolozsvári *temetőben nyugvó jeleseink sírjait* az ifjúság gondozni kezdte a vallástanár vezetése és felügyelete mellett.

A kormány eltiltotta a gabona beszerzését más törvényhatóság területén. A kicsi kenyéradagokat sült burgonyával pótoltuk. Reggelire egész éven át nem kaptak tejet. A hús- és zsírbeszerzés is mind nagyobb nehézségekkel járt. Az élelmezés mennyiség és minőség tekintetében gyengébb volt a tavalyinál s nagyon egyoldalú. — A Redutot augusztus hóban átvonuló tisztek foglalták le, szeptemberben menekülők, október második felében tábori csendőrök (250) s csak a térparancsnokság segítségével lehetett őket kitelepíteni. — A könyvtáratadás véglegesen nem történt meg, habár a könyvtáros még a vakáción is minden idejét e munka elvégzésére fordította. A késlekedés oka az, hogy ő bízott meg a konviktus vezetésével is.

A *negyedik háborús évet* rendes időben kezdtük s június 8-án zártuk. Az órarendet néhány tanár betegsége, a besorozott tanulók tanfolyamai és vizsgálatai miatt kétszer kellett változtatni. Óraredukciók is voltak s egyes tárgyakat nem szakemberek tanítottak. A besorozott tanulók tanfolyamán szaporítottuk a magyar, történelem, fizika, mennyiségtan s apasztottuk a latin és görög óráit. A tanítás és tanulás veszedelmesen sekélyesedik. A katonatanulók előkészítő tanfolyamai felületesek. A besorozott VII. o. tanulók egy három heti tanfolyam után vizsgáztak a VIII. o.-ból s azután érettségit tettek. A konviktus nagy nehézségekkel küzdött. A díjat már október elejétől emelni kellett 500, illetve 600 K-ra s minden tanulóra 2 kg zsírt és 10 kg lisztet vetettünk ki havonként. Ez nagyot segített a helyzeten, valamint a termett s jutányos árban átadott bab és burgonya. A Kismezőn 15.5 mm burgonya s 0.5 mm bab termett, a Házsongárdon 68.5 mm. A munkát végző tanároknak és tanulóknak, napjára 12 és 10 kg-ot számítva kiadtunk 15 mmt. A házsongárdi bérletet a város a köztisztviselőknek adván át, e helyett a Rákóczi-úton a Hungária kenyérgyár mellett bérel-

tünk egy területet. A konviktus számára vettünk 90 mm. burgonyát, sertéseket, miket Bácsban hizlaltunk, aztán almát, miből ízet főztünk. A közélémezési miniszter száraz főzelékféléket adott. Ily módon sok gond és fáradságos utánjárással kihúztuk az esztendőt.

A könyvtár végleges átadása megtörtént. A Kriza önképző-kör a tavaly rendszeresített háborús előadásokat tervszerűen beillesztette programjába s a Reményt litografált sokszorosításban jelentette meg. — Az év folyamán két ízben négy tanfolyamot tartottunk, melyeken a követelményeket lehetetlenül le kellett szállítani, ami már-már a tanítás és tanulás komolyságát veszélyeztette. Ez év folyamán öt ízben volt érettségi vizsgálat. Az első szept. első felében, a második — az írásbeli mellőzésével — márc. 10-én s az érettségizettek már 15-én bevonultak, a harmadik április végén, a negyedik — a rendes — május végén és június elsején, az ötödik június 14-én orosz fogságból hazatért 2 tanulóval.

A háború után. 1918—19. iskolai évről, a nyomdai árak rendkívüli drágasága miatt, az Értesítő összevontan, kisebb terjedelemben jelent meg. Az elhelyezkedés tekintetében az a változás, hogy a II. és VI. g. o. az új kollégium természetrajzi és fizikai előadótermébe járt. A kollégium 1919 február 19-én az egész városon utolsóként felszabadított s visszaadatott rendeltetésének. Az okozott károk megállapítására és megbecsülésére vegyes bizottság küldetett ki, valamint egy másik a fertőtlenítés és helyreállítás intézésére s a fűtés költségeinek lehető redukálására. A tanítás rendes időben megkezdődött, de a városban fellépő spanyolnátha miatt az intézetek nemsokára bezárattak előbb okt. 20-ig, majd nov. 4-ig, végül dec. 1-ig. Dec. 2-án megkezdettük a tanítást, de a tanulóknak csak mintegy harmadrészevel, mert a betegség, a fegyverletétel, a forradalom zavarai, a politikai helyzet feszültsége miatt a szülők tetszésére bíztuk gyermekeik beküldését. Január 3-ra bejött az ifjúság csaknem teljes számmal s a tanítás június 4-ig folyt zavartalanul. Óraredukciók egy osztályban és egy tantárgynál sem voltak, mert a katona-tanárok hazakerültek s újak is alkalmaztattak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tanároknak a rendkívüli drágaság miatt ruhabeszerzési segély címen 24.900, rendkívüli segély c. 7800, drágasági segély c. 13.500 K-t utalványozott s 1919 január 1-től a felemelt és feleségekre is kiterjesztett családi pótlékot. Január vége óta rendes igazgatósági gyűlést nem tarthattunk s a felmerült ügyeket a 10 perc szüneteken a tanári szobában beszéltük meg.

A konviktusi díjat a főhatóság évi 800, nem unitáriusoknak 1200 K-ra emelte s fejenként 2 kg zsír és 10 kg liszt beszállítására kötelezte a tanulókat. Az ifjúság által termelt 259 kg paszulyt, 83'5 mm burgonyát a konviktus vette át.

Lisztrel a hatóság látta el a konviktust márciusig fennakadás nélkül, de innen kezdve sokszor vagy egyáltalában nem, vagy csak leszállítva kaptuk meg a lisztkvótákat. Az előző év gonddal meglakarított feleslegei mentettek ki a bajból.

A Kriza önképző-kör a nyomasztó körülmények hatása alatt nagyszerű föllendülést mutat. Gyűlései tartalmasak, népek s őszinte érdeklődéstől fűtöttek voltak. Mozgató lelke, elnöke Balázs Ferenc VIII. g. o. t. A felső osztályok magántanuló leánynövendékei is részt vettek, sőt az alosztályúak megjelenését is alig lehetett korlátozni. Ami azonban mindennél jelentősebb, a *három kolozsvári felekezeti főgimnázium önképző-köre egymáshoz közeledett, egymásra talált s kapuikat kölcsönös szereplésre megnyitották egymásnak*. Fokozottabb volt a zenei élet s a Székelyfölddel és a Kriza-hagyományokkal való kapcsolat ápolása székely népdalok és népzene termékeinek bemutatásával. Sok az eredeti költemény s nem egy tele biztató ígérettel. A Reménynek egy külön versszáma is megjelent. A felső osztályúak könyvtárhelyiségét a háború alatt ismételtén feltörték s ezért új leltározás és selejtezés volt szükséges. Február óta itt is, az alosztályúak könyvtárában is kéthetenként könyvkiosztás volt.

Érettségi ez évben is négy ízben volt, kétszer a háborúból vagy fogságból visszatért tanulókkal.

Az 1919/20. iskolai év elején, öt évi szorongás és nyomorgás után, végre beköltözhattünk intézetünkbe. Elképzeltetlen az a rongálás és piszok, mit a hosszú háború okozott. A vízvezeték, központi fűtés és gázvilágítás csőhálózata jóformán tönkretéve. A zárat, kilincseket a forradalom zavarai közben letörték, elhordották. A II. emeleten a villanyvezetéseket és felszerelést elvitték. Az internátus matrácái elrongyolódva, használhatatlanok. A helyiségek tele tetüvel, poloskával és bacillusokkal. A helyreállítás költsége nagy teherrel nehezedett az egyházra. A bizottság abban állapodott meg, hogy elkerül minden egyelőre nélkülözhető munkát s csak azt végezteti el, amelyek az épület biztonságát, karbantartását és használatbavételét lehetővé teszik. Legelső teendő volt a fertőtlenítés a Riegler-féle módszerrel. Sok kérelmezés után Zalatnán beszerezhattük ötszörös áron a szénkéneget. A fertőtlenítés után egy katonai bizottság lefoglalta, mire megkezdődött a lőtás-futás s a VI. román kir. hadtest parancsnokának személyesen előadott kérésre aug. 30. felszabadították. A helyreállítási munkák újra megindultak, de anyagok s felszerelési cikkek hiánya miatt lassan haladtak előre. A világító- és tüzelőanyag kímélése céljából a III. emeleti részt teljesen kikapcsoltuk a használatból. A kőműves, asztalos és lakatos munkákból csak a nélkülözhetetleneket végeztettük el. A gázszolgáltatás állandó zavarral és megszakításokkal járván, az összes helyiségekbe

a villanyt vezettették *i. e.* A beíratkozások és javítóvizsgálatok folyama alatt (IX. 29., 30—X. 1.) a C. F. R. igazgatósága a II. emeletet lefoglalta s d. e. 10-től d. u. 4 óráig időt adott a beköltözött s részben épen költözködő tanulók kipakolására. Az igazgató ez ellen tiltakozott s a közlekedésügyi reszortfőnökhöz ment panaszával. Erre a végrehajtás elhalasztatott ugyan, de követelték — ha már innen kiköltözni nem akarunk — a régi kollégium egész épületét. Az ottani lakók 48 óra alatt kitelepítettek. Az iskola okt. 2-án megkezdte munkáját s folytatta máj. 15-ig. Okt. 25-én Drummond hitrokon angol lelkész, ápr. 26-án Snow, Metkali és Witte amerikai hitrokonok látogattak meg, kiknek nagyszerű charitativ munkájuk egész melegségét és szeretetük áldozatait éreztük. Az általános drágaság nagy teherként nehezedett különösen a családos tanárok vállaira.

A konviktusi díj unitáriusoknak 1200, nem-unitáriusoknak 1800 K s fejenként 100 kg. szitált búzaliszt és 4 kg. zsír. A hatósági lisztellátás csődöt mondott s ettől ugyan teljesen kenyér nélkül maradtunk volna. A koszt sem mennyiség, sem minőség szempontjából nem felelt meg a kívánalmaknak. Hús igen ritkán volt az asztalon.

Az internátus történetében három nevezetesebb mozzanat van: *a leányotthon felállítása*, az internátus *megnyitása főiskolai és ipari pályán foglalkozó unitárius ifjaknak* és *a régi külön dolgozó- és hálószobák rendszerének átváltoztatása*. A leányotthonról külön fejezet szól. A kollégiumban elég hely állván rendelkezésünkre, a változott viszonyok követelményeinek megfelelően, megnyitottuk olyan ifjaknak is, akik elméleti tanulmányaikat félbehagyva, ipari pályára, vagy tanítóképzőbe és kereskedelmi iskolába mentek. A gimnáziumi tanulóknak ezután egy szobájuk volt, hol nappal foglalkoztak, éjjel aludtak. Maguk takarítottak, maguk szolgálták ki magukat rendre. Egészségügyi szempontból talán kifogás alá eshetik, de barátságosabb s inkább otthonává válik így a szoba.

Az önképző-kör élete lelkes és eleven volt. A másfelekezetű középiskolák kiválóbb diákjainak vendégszereplése fejlesztette a nemes versenyt s a művészi nevelés „olyan szép és változatos tartalmú gyűléseket eredményezett, minők még rendes békebeli iskolai évben is ritkán voltak”. Különösen a klasszikus zene szakszerű ápolása válik a kör dicséretére. Az olvasó-egyesület könyvállományát a háborus évek alatt a szekrények feltörése által alaposan megdézsmálták. Elveszett 244 mű 322 kötetben. — Öt évi szünetelés után, május 16-án, házi tornaversenyt tartottunk s örömünkre szolgált, hogy saját termünkben és saját szereinken megkezdhattuk az ifjúság testi nevelését.

Az 1920/21. iskolai év legnevezetesebb mozzanata az, hogy *megkezdettük a román nyelv, történelem és földrajz tanítását s a tanárok febr. 5-én hűségesküt tettek*.

Az épületet a sok romlástól még nem sikerült helyreállítanunk s a pizsoktól megtisztítanunk. Egész év folyamán állandó vízhiány volt. A II. emeleten sohasem volt víz s az itteni klozeteket állandóan zárva kellett tartanunk. Az iskolai év későbbben kezdődött (szept. 16.) s korábban (jún. 10.) végződött, a karácsonyi szünet a tüzelőanyag takarékos használata céljából a rendesnél hosszabb (dec. 17—jan. 12.) volt s így nem értük el a békeévek 10 hónapját. A főhatóság a tanároknak a heti órák számát 10, 20 és több szolgálati év után 24, 22 és 20-ra emelte, a dolgozatot íratókét 22, 20, 18-ra. *Megengedte unitárius vallású leányok felvételét nyilvános tanulóknak.* Elrendelte, hogy a román nyelv taníttassék heti 2—2 órában, ha a létszám megengedi, osztályösszevonással. Az erre szükséges órákat a latintól és görögtől kell elvenni, semmiesetre sem a magyartól. Nov. második felében jött a rendelet, hogy Románia földrajza és történelme taníttassék. Eszerint *honismeret* címen az I. o.-ban tanították Románia és a szomszédos államok földrajzát, a IV. és VIII. o.-ban heti 2—2 órán külön magyar és román történelmet. Az erre szükséges órát a magyar történelemtől és filozófiától vettük el.

A *tanárok eskütételére* a főigazgató, az államtitkárság rendelete alapján, dec. 30-át tűzte ki. A főhatóság a többi magyar egyházakkal egyetértve tiltakozott az eskü követelése ellen. Minthogy azonban az államtitkárság (31388—1920. sz.) az eskü megtagadása esetén a tanítástól való azonnali eltiltást, a nyugdíj-alapból való kizárást és a fegyelmi eljárás megindítását helyezte kilátásba, a főhatóság e kényszer előtt meghajolt s megengedte az eskü letételét. Megbizottul Csifó dékánt küldötte ki, kinek ki kell jelentenie s jegyzőkönyvre vétenie, hogy „az eskü törvényességét a főhatóság nem ismerheti el és csak a kényszerhelyzet hatása alatt rendelte el tanárai eskütételét”. Az eskü letétele 1921 febr. 5-én történt dr. Valeriu Seni kormánybiztos jelenlétében.

A tanítás — az említett változásokat nem tekintve — a régi tanterv szerint folyt. Megkezdettük a vetítettképekkel való előadásokat. Újból életbeléptettük az ifjúsági színielőadásokat. Az új tantárgyak miatt a latin dolgozatok számát csökkentettük. A 3. és 4. óra után 20 perces szüneteket tartottunk. Újból megkezdettük a gyorsírás tanítását. Minthogy a román nyelvet 90—95 tanulóból álló csoportnak sikeresen tanítani nem lehet, felterjesztést tettünk az osztálytanítás érdekében.

A háború alatt folytatott gazdálkodást megszüntettük.

Az internátus történetében nincs nevezetesebb mozzanat.

A konviktusi díj: az élelmiszerek árának emelkedése és a pénz értékének csökkenése miatt 700 és 1050 lei, 100 kg. szitált búzaliszt, 10 kg. hüvelyes, 5 kg. zsír, 100 tojás. És végefelé a szállítási nehézségek miatt elfogadtuk a termények helyett

a piaci árak szerinti pénzt is. Az önképzőkör festőinek és rajzolóinak műveiből febr. 20—27-én képtárlatot rendeztünk. A múlt iskolai évben kiadott *érettségi bizonyítványok állam-érvényessége* kétségbevonatott, minthogy kormánybiztos nem volt jelen a vizsgálaton. A magyar egyházak és a közoktatásügyi államtitkárság között folytatott hosszas tárgyalások után az a megegyezés jött létre, hogy amennyiben az írásbeli dolgozatokat átnézés végett beküldik, a főigazgató az érvényességi záradékot 1921 jún. 30-ig beküldött bizonyítványokra rávezeti. Így érvényesítették a bizonyítványok, melyek hasábosan két nyelven állítottak ki.

Az 1921/22. iskolai évnek három kiemelkedő mozzanata van. Az egyik: a magyar egyházak által megállapított új tanterv; a másik: érettségi vizsgálat a román nyelvből. A harmadik: a tordai főgimnázium nyilvánossági jogának megvonása következtében az ottani tanulók levizsgálása a kolozsvári tanári karból kiküldött vizsgálóbizottság előtt. Az új tanterv a régitől gyökeresen eltér. Egységes középiskolát tervez alsó és felső tagozattal. Az alsó tagozat tanterve nagyjában a volt gimnázium és volt polgári iskola tantervének egységesítése. A felső tagozat gimnáziumi és reális szakra válik, melyek között a tanuló szabadon választhat. A terv átmeneti, csak ez évre szól. Az alsó tagozatból egészen kimaradt a latin, kevesebb óraszámot — a románnal egyenlőt — kap a magyar. A német lemegy a II. o.-ba. A történelem s a földrajz minden osztályban helyet kap. Új tantárgyak: vegytan, fizika, közgazdasági és jogi ismeretek, egészségtan és gyorsírás. A felső tagozaton a reális szakból csak az V. o. nyílik meg. Ebben helyet kap az angol, francia, vegytan, szabadkézi rajz és gyorsírás. Az angol és gyorsírás a gimn. szakon is kötelező. A görög a VI—VIII. o.-ban fakultatív. Rendkívüli tárgy a francia, rajz, természetrajzi és fizikai gyakorlatok, kézimunka. Az egész terv életbelép az öt alsó osztályban minden átmenet nélkül. A három felső osztályra nézve a régi tanterv marad érvényben a szükséges módosításokkal.

A tanítás, megfelelő tankönyvek hiánya miatt, nagyon nehezen kezdődött. Mindjárt az év elején kitűnt, hogy hiba volt az új tantervet egyszerre az egész alsó tagozaton életbeléptetni. A meglevő tankönyvek nehezek, meghaladják a tanuló felfogóképességét, hozzá későn jelentek meg. Sok tantárgyból meg tankönyvek egyáltalán nem voltak, a tanulók jegyzetekből tanultak. A tanterv ésszerűtlenül és módszerellenesen anticipál, mikor a történelem Ázsiába, Afrikába s a Földközi-tenger partvidékeire viszi a gyermeket, akik szűkebb hazájukon kívül még semmit sem tanultak földrajzból. A reális szakra csak 2 tanuló jelentkezett s azért nem is állítottuk fel. De kötelezően életbeléptettük a természetrajzi (V. o.) és természettani (VII—VIII.

o.) gyakorlatokat. A kézimunkát, költség és tanerő hiánya miatt, még nem kezdhették meg. A tanterv két lényeges hibája a sok nyelv és a túlságos nagy óraszám.

Ismételten előfordult a *koedukáció* kérdése. A kolozsvári vezértitkárság leányoknak fiúiskolákba nyilvános tanulókul való felvételét megtiltotta. Hosszú tárgyalás után a kérdés úgy oldódott meg, hogy csak unitárius leányokat vehetünk fel nyilvános tanulóknak, másokat csak magántanulókul. A leányoknak óráközi tartózkodási helyül külön tantermet jelöltünk ki, felmentettük az énekóra és önképző-kör látogatása alól. De külön tornaórákat adtunk nekik, hová a leányotthon tanulóit beengedtük. Az önképző-kör történetében nevezetesebb mozzanat az, hogy az oráció-gyakorlatok ide csatoltattak.

„Értesítők egy új fejezettel bővült”, mondja a jelentés. A közoktatási minisztérium jan. 12-én (52627. sz.) a tordai gimnázium nyilvánossági jogát megvonta. De megengedte, hogy tanulói Erdély bármely nyilvános jogú gimnáziumában vizsgálatra jelentkezhessenek. A kolozsvári közokt. államtitkárság (14680. sz.) megengedte, hogy intézetünk tanáraiból vizsgálóbizottság szálljon ki Tordára s az összes tanulókat, mint magántanulókat megvizsgálja. E vizsgálatnál a tordai tanárok felvilágosítás és segítség végett rendelkezésre állanak. Írásbeli dolgozatok nem készítendő, hanem az elbírálásnál az évközben készített dolgozatok szolgálnak alapul. A vizsgálat Suciú Péter tordai áll. főgimn. igazgató, mint kormányképviselő jelenlétében és e sorok írója elnöklete mellett jún. 26—30. napján tartatott meg. Vizsgálatot tett 322 tanuló, köztük 49 leány.

A közoktatási vezértitkárság (3888—1922. IV. sz.) életbe léptette a *román nyelvből teendő érettségi vizsgálatot*. Írásbelire 3—3 tétel tűzendő ki a történelmi és irodalmi tanulmányok köréből magyarra (30 nyomtatott sor), vagy románra (20 nyomtatott sor) fordítás végett. Ezek közül az elnök egyet jelöl ki kidolgozásra. A tanuló szabadon választhatnak a magyarra, vagy románra fordítandó tétel közül. A szóbelinél néhány kisebb kérdés teendő fel a román nyelvből való készség puhatolására s egy kérdés az irodalomból. A tanuló románul felel, de ha nem tudná magát jól kifejezni, az intézet tannyelvét is használhatja. A bizonyítványok hasábosan két nyelven állítatnak ki s a román nyelv mindjárt a vallástan után jó.

A tordai tanulók (23, köztük 7 leány) jún. 21-én tették le a vizsgálatot Kolozsvárt az itteni vizsgálóbizottság előtt.

Az 1922/23. iskolai évtől kezdve az iskolai *Értesítő két nyelven: románul és magyarul jelenik meg*. Ez iskolai év jelentősebb mozzanatai ezen kívül: az *érettségi vizsgálat anyakönyvei és a bizonyítványok csak románul állítottak ki*; a IV. osztályt végzett tanulók egy öttagú bizottság előtt *abszolváló vizsgálatot tesznek*; *kötelezővé tétetik az állami rendtartás sze-*

rinti osztályozás: *megtiltatik leányok felvétele nyilvános tanulónak és végül: első ízben tesz a tanulók egy csoportja kirándulást az ókirályságba.*

A tavalyi létszámcsökkenés miatt felhívást küldtünk lelkészeinkhez, hogy módosabb híveiket igyekezzenek rávenni, hogy tehetségesebb gyermekeiket legalább a négy alsó osztály végzése végett küldjék iskolába. A tanulók száma erre örvendetesen szaporodott (319 fiu, 79 leány). A reális felső tagozatot a jelentkezett tanulók kis száma miatt szüneteltettük. A tanterven, a vezérigazgatóság rendeletére, az a változás történt, hogy ápr 11-étől a húsvéti szünet után az V—VIII. o.-ba *bevezettük a francia nyelvet* az angoléval egyenlő órában. Bevezettük a zenét és női kézimunkát. A gyorsírás a IV. o.-tól, a görög a VI—VIII. o.-ban fakultatív volt. Az orációgyakorlatokat az önképző-körben versenypályázat módjára kezeltük. Az unitárius leányokat nyilvános, a nem unitáriusokat magántanulóknak írtuk be. Megfelelő tankönyvekben még mindig nagy hiány volt.

Az állami rendtartás bevezetését a vezérigazgatóság oly időben rendelte el, mtdőn az első félévnek már vége volt. Ezért az I. félévben az osztályozás s az év két félévre osztása a régi rendtartás szerint történt. De az év végén az osztályozás az új szerint. Jegyek az előmenetelnél: jeles, jó, elégséges, elégtelen, rossz; a szorgalomnál: nagyon pontos, pontos, nem elég pontos, pontatlan; a magaviseletnél: igen jó, jó, megfelelő, rossz; írásbeli dolgozat külső alakjánál: nagyon gondos, gondos, kevésbé gondos, gondatlan.

A IV. osztály abszolváló vizsgálatot tett öttagú bizottság előtt. Elnök az egyetem tanári testületéből neveztetik ki, 4 tag az intézet tanárai közül vehető. A vizsgálat írásbeli és szóbeli. Az írásbeli tárgya: egy román nyelven írt fogalmazvány a tanulótól választott tárgyból a bizottság által feladott 5 tétel közül; egy francia szöveg fordítása; az utolsó két osztály matematikai anyagából vett feladat. Az első kidolgozására 3 óra, a két utolsóra 2—2 órai idő van. A szóbeli: kikérdezés a bizottság által minden tanuló számára meghatározott anyagból. A kikérdezés legfeljebb 15 percig tart.

A kormányképviselő látogatása után tartott konferencia jegyzőkönyve hasábosan, román—magyar nyelven véttetett fel. A vezérigazgatóság rendeletet küldött a látogatás után, melyben kifogásolta, hogy a leány-otthon a kollégium épületében helyeztetett el, habár teljesen elzárva; hogy a hajléktalan magyar zenekonzervatórium 2 teremben órákat tart; hogy az alsó osztályosok könyvtári helyiségében egyik tanítónknak szállást adtunk. Elrendelte az épület homlokzatára a román címer és román felirat haladéktalan feltételét, megtiltotta a koedukációt, Magyarországon megjelent térképek használatát;

elrendelte román történelmi képek megszerzését, románból képesített és tökéletesen beszélő tanár alkalmazását, az állami rendtartás alkalmazását, az I. g. o.-ba beírás előtt felvételi vizsgálat bevezetését, az anyakönyvekben a helységneveknek románul vezetését, a dohányzás teljes és szigorú eltiltását. Még az iskolai év elején kaptunk a főhatóság útján egy rendeletet, mely megtiltotta leányoknak nyilvános tanulóként való felvételét, más vallású tanárok alkalmazását, más vallású tanulók felvételét, kereskedelmi iskolai tanulóknak különbözeti vizsgálat letételét, mozik látogatását, iskolai ünnepélyek programjába tánc felvételét, külföldön nyomtatott kézikönyvek használatát és rendeli a franciának rendes tantárgyként való tanítását. A főhatóság azzal közölte ezt a rendeletet, hogy rendelkezései ellen folyamodással él az illetékes hatósághoz. Egyben elrendelte a hatóságokkal a román-magyar hasábos levelezést.

Az érettségi vizsgálat a régi útasítás szerint tartatott, de az anyakönyvek és bizonyítványok csak románul állítottak ki.

Az 1923/24. iskolai év teljesen megváltoztatta a régi iskola belső képét és életét. Már a múlt iskolai év végén jött az intézkedés, hogy a felekezeti iskolák tantervének közelednie kell az állami tantervhez. *Ez évben a tanterv némi átmeneti intézkedésekkel egészen az állami volt.* A tanári karban ez évben voltak először román anyanyelvű tanárok. Eddig a román saját tanáraink tanították. Megváltozott a rendtartás is. A tanulók egyensapkát, karszámot és személyazonossági igazolványt hordanak — vakációkon is. Tilos a dohányzás, moziba, bálba, színházba menni. Mindjárt az év megnyitása után jött a 100090. sz. rendelet, melynek főbb intézkedései ezek: Okt. 15-ig az igazgató kimutatást terjeszt be a beírt tanulók koráról, nemzetiségéről, vallásáról. Előírja minimumként az állami tantervet bizonyos átmenetekkel. Az abszolváló vizsgálatok a regáti szabályzat szerint tartandók a minisztertől kiküldött elnökkel. A románul előadott tárgyakból románul kell felelni. *Román nyelven kell tanítani a románt, a történelmet, földrajzot és alkotmányt.* Ezekből 60 perces órák tartandók. *A felekezeti középiskolák „a népesség egy bizonyos vallású és nyelvű rétegének szükségletét szolgálván, nem vehetnek fel más vallású tanulókat.* A román nyelvet, történelmet, földrajzot és alkotmányt csak e tárgyakra képesített, románul tudó tanárok adhatják elő. A román nyelv ismerete kötelező az összes, bármely szakos felekezeti tanárookra. Ezért a tanároknak 1924 aug.-ában vizsgáznunk kell, a szakosoknak a fennebbiekből, a nem-szakosoknak a román nyelv és irodalomból. Egy május hónapban jött intézkedés szerint a nem-szakosoknak is kell földrajzból és történelemből vizsgáznunk. A levelezés a hatóságokkal román nyelven történik, de a szöveg az iskola nyelvén

is mellékelhető. Bizonyítványok, katalógusok, anyakönyvek, órarend, statisztika, évkönyv románul készítendő, párhuzamosan az iskola nyelve is használható. Az iskola homlokzatán a felirat románul, a termekben és díszteremben Ófelségeik fényképei helyezendőek el.

Az új rendtartás szerint az év szept. 22-én kezdődik s jul. 5-ig tart. Az év harmadokra oszlik: az I. dec. 1-ig, a II. márc. 1-ig, a III. jún. 21-ig tart. Írásbeli dolgozatot kell íratni minden tantárgyból, a vallást, egészségtant és alkotmánytant kivéve, mégpedig évharmadonként egy extemporalét, egy évharmadit és amelyik tárgy természete megengedi, egy szintheitikust. Az osztályozás szintén változott. E tekintetben az év folyamán három egymásnak ellentmondó rendelkezés jött. Első harmadban 10—1 számjegyekkel osztályoztunk. A másodikban (II. 18.) jött az a rendelet, hogy nem számokkal hanem minősítéssel kell osztályozni. A harmadikban megint, hogy nem minősítéssel, hanem számokkal. A tanári testület előlépőknek nyilváníthat olyanokat, kiknek egy elégtelenjük, de legalább 3 jójuk van főtárgyakból. De ez engedményt nem lehet adni a nemzeti tárgyaknál; latinnál a klasszikus, matematikánál a reális és latin-fizikánál a felső tagozat minden szekciójában. A bizonyítvány helyett anyakönyvi kivonatot kap a tanuló. Aztán van osztály-katalógus és egy külön katalógus minden tárgynak és tanárnak. Az osztályozás nem konferencián való megvitatás alapján történik, hanem a szaktanár írásbeli javaslatára. A magaviseletet az osztályfőnök adja. Az állami tanterv átmenet nélkül mind a nyolc osztályban életbelépett, ami zökkenőkkel járt. Nagy nehézséget okozott némely tantárgynál a tankönyvek hiánya. Az I. évharmad után egy rendeletre, az ág. ev. és anabaptista tanulók kivételével, a többi más-vallásúakat exmatrikulálnunk kellett. Módszeres és ellenőrző tanácskozásokat a régi rendtartás értelmében nem tartottunk. A tanítás menetét hátráltatta a két ízben fellépett ragályos betegség. S különösen az a körülmény, hogy egyes tantárgyakból nincs tanterv s maga a tanár sem tudja, mit kell elvégezni. Több tárgyból nincsenek tankönyvek. És a több alkalommal beállott tanár- és órarendváltás. Az is lényeges akadály volt, hogy a régi és a most életbeléptetett új tanterv között lényeges eltérések vannak, melyek hézagokat hagynak az ismeretek rendszerében. A legnagyobb akadály azonban az új tanterv azon képtelen előírása, hogy az I. osztályban az anyanyelven és románon kívül még franciát is kell tanulni, mihez jó II. o.-ban a német, a III.-ban a latin és a felsőkben — igaz, hogy csak nálunk az önként vállalkozóknak — az angol. Felületes és csak látszatra dolgozik a tanterv azzal, hogy a tantárgyak óraszámja kevés. Ezzel vét a módszertannak amaz igaz elve ellen: *non multa, sed multum*. Az osztályozás pusztán számtani

művelet, mely fölöslegesen és minden előny és haszon nélkül csak a tanárt terheli s végső elemzésben, mégsem nélkülözhető a helyes eredmény megállapításánál a tanári lelkiismeret mérlegelése. A IV. osztályú abszolváló vizsgálatoknál a *magyarból sem írásbeli, sem szóbeli nem volt*, holott a szóbelit a Reglamentul egyetlen intézkedése sem tiltja.

Most tartatott először abszolváló vizsgálat a régi érettségi helyett. A vizsgálat írásbeli és szóbeli. Az írásbeli tárgya: román, francia vagy német, szabad választás szerint latin és fizika. A szóbeli: értekezés és beszélgetés román nyelven egy szabadon választott tárgyból. Ennek volt következménye, hogy egyetlen tanuló kivételével, mind románul előadott tárgyat választottak. S így a vizsgálat nem a tanuló tudását, hanem román nyelvben való készségét kutatta.

Az 1924/25. iskolai év legnevezetesebb eseménye a bak-kalaureátusi törvény életbeléptetése, a IV. osztály végére helyezett abszolváló vizsgálat törlése s ehelyett az V. osztályba való felvétel előtt az iskolai év elején felvételi vizsgálat szervezése.

Az 1924. év nyarán az épületet házilag rendbehozattuk. Az internátus helyiségeit, a folyósókat, az udvari homlokzatot lefestettük, az udvaron az épületet szegélyző járda lesüppedt részeit megcsináltattuk, az udvar északkeleti sarkán a régi kollégium beépített kapuját és felíratát kijavítottuk. A kijárattól jobbra a falon elhelyezett emléktábla felső részét a kormány rendeletére befalaztattuk. A tanulók száma jelentékenyen apadt, mert az ág. ev. tanulókon kívül másvallásúakat nem volt szabad felvenni. A tanterv az állami programa analitica azzal az eltéréssel, hogy a magyar ugyanannyi órában taníttatik, mint a román. A felső tagozaton csak a modern tagozat működik. Némi eltérés azonban van, mert a vallást minden osztályban heti 2 órán tanítottuk. Fakultativ tárgyak az angol, görög és gyorsírás. Életbeléptettük a kézimunka tanítását is, melyet a háború alatt helyiségek, azután pedig a szükséges anyagi eszközök hiánya miatt szüneteltetnünk kellett. 1924 aug. 27—29-én tanáraink vizsgálatot tettek román nyelvből és irodalomból, földrajzból és történelemből, a nem szakosok a főhatóság útásítása alapján csak a román nyelvből és irodalomból. A vallásos nevelés elmélyítésére szokásba vettük, hogy a napi tanítást mindig éneklés és imádság előzi meg és éneklés zárja be. Megalkottuk az önképzőkör kebelében a felsőosztályok unitárius tanulóiból a vallástanár vezetésével az *unitárius kört*. Programja az unitárius öntudat ébresztése és fejlesztése. Eszközei: jeles bel- és külföldi unitárius férfiak és nők áldozatkészségének ismertetése, unitárius életpályák és jellemek bemutatása. Az egyházközség a templomot kályhával látván el, a templomlátogatás is intenzívebb lett, minek kedvező hatása volt az ifjúságra. Március óta az új énekes

könyvet használják, melynek sok szép darabját lelki gyönyörűséggel énekli az ifjúság. Nov. elsejétől 7 hetes táncanfolyam volt a tornateremben. A tanulók a tavaly behozott egyensapkát hordották, elől piros gomb s az osztályt jelző ezüst (I—IV. o.), vagy aranyszínű rövid szalag, hátul piros szalag. Felső ruhájuk bal karján egy szívalakú piros jelvényen szám s tavaly e felírat: U. K., idén: C. U.—U. K. és a szám. — A kismezőt, a diákság kedves játszóhelyét, elvesztettük. Az agrárreform kisajátítással fenyegetvén, a főhatóság, hogy a veszedelmet megelőzze, elhatározta a parcellázást, tervet készített s kivette a területet a kollégium rendelkezése alól.

A bakkalaureátusi törvény szerint a vizsgálat írásbeli és szóbeli. Az írásbeli tárgya: román, fordítás románról franciára és latinból románra. A szóbeli: román nyelv, Románia történelme, földrajza, alkotmánytana, francia, fizika-vegytan, természetrajz. A vizsgáló-bizottság állami, a vizsgálat nyelve a román, kivéve a két szaktárgyat, melyekből a tanítás nyelvén is felelhet. A helyzetet súlyosbította az, hogy a jelenlegi VIII. o. nem tanulta annak idején Románia földrajzát s franciát csak 1923 ápr. óta. A természettani és természetrajzi tárgyak régi és új tanterve között lényeges pontokban eltérések vannak. A vizsgálatra jelentkezett 30 tanuló közül az írásbelit sikerrel letette 18, a szóbelit egy. A nyári szüneten tartott előkészítő tanfolyamon résztvett 22 tanuló, akik közül ősszel az írásbelin átment 11, a szóbelin 6. Nemcsak nálunk, országszerte ilyen rossz volt az eredmény s épen ez volt az oka, hogy a magyar egyházak együttesen tartották az előkészítő tanfolyamot. — A IV. o. végére helyezett régi abszolváló vizsgálat helyett az V. o.-ba való beírás előtt az év elején *felvételi vizsgálatot* ír elő a törvény, melyet miniszteri kiküldött elnöklete mellett az intézet öt tanárából alkotott bizottság vesz be. Cél: kiválasztani a legjobbakat „a rendelkezésre álló helyek határai között”. Írásbeli van románból, mennyiségtanból, szóbeli románból, Románia történelméből, földrajzból és latinból. Egy ilyen vizsgálat szervezése helyes, de helytelen a követelmények mértékét a helyek számához kötni s idejét az új iskolai év elejére tenni s ezzel a tanulókat a nyári üdülés és erőgyűjtés szórakozásaitól megfosztani. 34 tanuló közül 18 jelentkezett a vizsgálatra, s 15 tette le sikerrel.

Az 1925/26. iskolai évtől kezdve igazgató, miután dr. Gál Kelemen 25 évi működés után megvált az állásától, dr. Borbély István. — A tanterv az állami a következő eltérésekkel: Vasárnapi iskola (I—V. o.), görög és angol (V—VIII. o.), karének (I—VIII. o.), Apolló-zenekör (V—VIII. o.), játék-délután (I—VIII. o.), kézimunka (asztalosság I—VIII. o.). Az önképző-körrel kapcsolatosan működött az unitárius kör, mely egyhangú elhatározással a „*Ferencz József unitárius kör*” nevet vette fel. Történetében

jelentősebb esemény az, hogy a tordai egyházközség meghívására ott vándorgyűlést tartott. A történelmi-filológiai szertár a közoktatásügyi minisztérium adományából, román történelmi vonatkozású 19 képpel gyarapodott.

Az 1926/27. és 1927/28. iskolai évekről mindezideig nem jelent meg még értesítő. Az 1926/27. iskolai év legnevezetesebb mozzanata a szept. 20-án a Ferencz József püspökké választásának 50. évfordulóját ünneplő főtanácsot megelőzően tartott *véndiák-találkozó*. Reggel 9 órakor a régi kollégium udvarán gyülekeztek. Onnan diákosan évfolyamok szerint sorba állva, élükön a legidősebb vendiákkal, Ferencz Józseffel, a templomba vonultak, hogy Istennek hálát adjanak a gondviselésért. Istentisztelet után az új kollégium udvarán emelt pódiumon foglalt helyet a rendezőség, köztük Barabás Béla vendiák, szenátor, ki a kollégiumot gyönyörű beszédben üdvözölte az udvart majdnem egészen betöltő vendiáksereg és közönség előtt. Utána a püspök adta áldását a kollégiumra s a vendiákokra. Innen a díszterembe mentek fel, ahol dr. Ferencz József isk. felügyelő-gondnok megrázó szavakban mutatott rá az iskola súlyos anyagi helyzetére. Ezután az igazgató ismertette a vendiákok *pártfogó egyesületének* eddigi működését s az eddig érkezett adományokat. Erre megnyíltak a szívek és tárcák s mindenki igyekezett anyagi ereje szerint a vendiák-alaphoz a maga adományát megtenni. Este a tornateremben műsoros estély volt. Másnap a temetőben a Brassai-síremlék előtt dr. Abrudbányay Ede az ősök szellemét méltató szép beszéd után jeleseink sírját megkoszorúzta.

Az év lefolyása különben rendes volt. A tanulók száma apadott (186), különösen a felsőtagozaton. A bukottak száma 59 (= 31.72 %).

Az 1927/28. iskolai év legfontosabb és legfájdalmasabb eseménye Ferencz József püspök 1928 febr. 19. bekövetkezett halála. Három napig szünetelt a tanítás s három hétig gyászjelvényt viseltünk.

A megüresedett állásra dr. Boros György választatott meg püspöknek Tordán, 1928 május 20-án, akit a kollégium május 25-én a díszteremben ünnepélyesen köszöntött.

Az internátusban külön nevelői állás szerveztetett. A vallás-tanár a lefekvéskor az estéli imádkozást ellenőrizte. Karácsonykor karácsonyfa ünnepet tartottak s húsvét előtt közös vacsorát, melyen az ifjúság a tanárokkal s az egyházközség előkelőségeivel együtt vacsorált. Vasárnap délutánokon közös sétákat tettek. Az ú. n. „köri” gyermekeket a főtanácsi gyűlés alkalmával a köri felügyelő gondnokok és egyesek magukhoz hívták s jó tanácsokkal és zsebpénzzel látták el. A kézimunkában az asztalosságot és fafaragászatot tanulták.

A tanulók száma 193, megbukott 74 (38.34 %). A kézirat-

han összeállított értesítő nem ad jelentést a felvételi és bakka-laureátusi vizsgálatok eredményéről.

Iskolai felügyelő-gondnokok:

Kőváry László 1877—1907.	Dr. Költő Gábor 1920—1922.
Kozma Ferenc 1892—1920.	Dr. Szent-Iványi József 1922—1924.
Fekete Gábor 1896—1907.	Dr. Ferencz József 1924—
Gál Jenő 1903—1917.	Dr. Várady Aurél 1924—1931
Dr. Árkosy Gyula 1917—1921.	május 9.

Tanító-személyzet:

Igazgató:

Dr. Gál Kelemen 1900—1925.

Rendes tanárok:

Benczédi Gergely (nyugalomba vonult 1902-ben).

Kovács János, meghalt 1905 jan. 27-én.

Ulár Pál (—1903).

Kanyaró Ferenc 1904. nyugalomba vonult, meghalt 1910 márc. 21.

Nagy Gyula (—1926).

Dr. Nyiredy Géza (—1914).

Gálfi Lőrinc, 1892/93-ban óraadó, 1893/94-től helyettes, 1897/98-től rendes tanár 1909-ig, ekkor theológiai r. t. lett s a főgimnáziumnál óraadó.

Hidegh Mihály (1901—1930).

Dr. Kiss Ernő (1901—1929)

Pálffi Márton (1900— ?).

László (Lassel) Gyula (1899 —) r. tornatanár.

Márkos Albert 1898/99-től óraadó, 1899/900-tól kisegítő, 1901/2-től h., 1903/4-től ideiglenes rendes, 1906/7-től r. tanár.

Dr. Barabás Ábel 1903/4-ben h., 1906/7-ben ideiglenes r., 1907/8-tól rendes tanár 1915-ig.

Kovács Kálmán 1904/5-től h., 1907/8-tól r., 1923/24-től püspöki titkári állásra berendelve, 1935-ben expatriált.

Uzoni Imre 1905/6-ban h., 1911/12-től r., 1922/23-ban nyugalmaztatott.

Kelemen Lajos 1905/6-ban óraadó, 1907/8-tól r. t. 1918-ig, ekkor állami levéltárosnak neveztetett ki.

Dr. Varga Béla 1907/8-tól óraadó, 1908/9-ben h., 1911/12-től r. t. 1923/24-ig, mikor r. theológiai akad. tanárnak választatott.

Dr. Borbély István 1906/7-ben gyakorló, 1907/8-ban óraadó, 1911/12-ben h., 1912/13-ban r. t. 1928-ig.

Dr. Gelei József 1907/8-ban gyakorló, 1908/9-ben óraadó, 1914/15—1916/17-ig szintén, 1919 okt. óta r. t. 1923/24-ig, mikor expatriált.

Gálffy Zsigmond 1912/13-ban óraadó, 1914/15-ben h., 1919 febr. 1 óta r. tanár,

Árkosi Dr. Kiss Ernő 1914—15-től r. t., meghalt 1918 júl. 15-én 32 éves korában.

Pap Domokos 1902/3-ban óraadó, 1918 dec. 2 óta r. t. 1927-ig.

Vass Domokos 1922/23-tól r. t. 1931. szept.-éig.

Helyettes tanárok:

Demeter Dezső 1901/2.	Koncz Rezső 1909/10-től óraadó,
Major Sándor 1901/2.	1911/12-től h.
Tóth Ernő 1901/2-ben kisegítő t.	Pancratz József 1910-ben.
Péter Lajos 1903/4.	Rákóczi Béla 1910-ben.
Szentmártoni Kálmán 1904/5. óraadó,	Ütő Mihály 1917/18.
1905/6-ban h.	Dr. Lang Frigyes 1918/19-ben.
Kegyes István 1905/6-ban.	Ifj. Hadházy Sándor 1921/22-ben.

Gyakorló tanárok:

Dr. Györffy István 1903/4-ben.	Dr. Brandsch Henrik 1911/12-ben.
Varga Sándor 1905/6-ban.	Dr. Borbély Ferenc 1911/12-ben, 1912/
Kozma Béla 1906/7-ben.	13-ban óraadó.
Borbély István 1906/7-ben.	Vaska Dezső 1911/12-ben.
Gelei József 1907/8-ban.	Dr. Abrudbányay Sándor 1915/16-ban.
Gulyás Antal 1907/8-ban.	Borbély Andor 1919/20-ban.

Óraadók:

Dr. Kliment Jenő.	Br. Hacke Károlyné.
Balogh Ernő.	Leontin Ghergariu 1923/24.
Dr. Lersch Ernő 1903/4.	Gheorghe Petruca "
Pallós István 1904 jan.	Gheorghe Simu "
Orbók Loránd 1905/6.	Ioan Costea "
Magoss Irén 1908/9.	Benguerel Oszkár "
Koncz Rezső 1909/10-től 1912 dec.-ig.	Dr. Kiss Elek 1924/25.
Létay Balázs 1911/12.	Patakfalvi Zsigmond "
Möckel Konrád 1917/18.	Ferenczi Sándor "
Dr. Boga Lajos 1918/19.	Tóth István "
Csizhegyi Sándor.	

Hitoktatók:

Ádámosy Gábor 1901/2-ben IV. éves papnöv.	Raffaj Károly 1903/4. végzett papn.,
Mózes András.	1907/8-ban h. vall. t.
Péterfi Dénes.	Kiss Sándor 1904/5. III. papn.
Dr. Boros György.	Nagy Dénes 1904/5. III. papn.
Sándor Gergely 1903/4. IV. papnöv.	Benczédi Pál 1905/6-ban III. papn.
Csifó Salamon.	Badóczy Sándor " " "
Kovács Lajos 1903/4. III. papnöv.	Gálfi Mihály 1905/7-ben " "
	Vári Albert 1909/10-től r. v. t.

Éneket, orgonázást, zenét tanítottak:

Iszlai Márton.	Sándor János 1909/10-től óraadó,
Strachal Ferenc.	1911/12-től r. ének-zenetanító.
	Ütő Lajos.

Iskolaorvos, egészség-tanítók:

Dr. Veress Lajos.
Dr. Tompa János.

Dr. Márkos György.

Kézimunka-tanítók:

Gergely István.

Régeni Áron (szépirást is).

Elemi iskola:

Nagy József.
Régeni Áron (?) —1916-ig.
Nagy Józsefné 1916/17.
Ütő Lajos 1917/18.

Piskolty Gyula 1918/19.
László Gyula 1919/20.
Patakfalvi Zsigmond 1920/21—.

Iskolai év	Elemi iskolába beiratkozott		Főgimnáziumba beiratkozott		Érettségi vizsgálatra jelentkezett	Sikerrel vizsgázott	Jegyzet
	összesen	ebből unit.	összesen	ebből unit.			
1900/901	63	38	328	184	34	24	
1901/902	59	28	326	168	34	28	
1902/903	65	37	315	169	36	27	
1903/904	71	41	322	167	41	33	
1904/905	74	44	316	163	34	27	
1905/906	72	35	325	174	37	26	
1906/907	64	30	323	174	43	35	
1907/908	73	37	311	151	40	31	
1908/909	78	40	324	156	44	31	
1909/910	88	34	315	182	35	30	
1910/911	100	42	332	196	30	24	
1911/912	93	38	339	210	36	32	
1912/913	82	30	334	220	34	29	
1913/914	90	37	344	216	33	29	
1914/915	87	33	307	185	41	37	
1915/916	88	41	322	182	54	54	
1916/917	94	44	291	168	25	23	
1917/918	100	46	334	183	24	20	
1918/919	100	45	328	169	32	28	
1919/920	117	62	386 ¹	194	57	55	¹ Sok a magántanuló fiú és leány.
1920/921	93	47	324	153	40	28	
1921/922	74	39	287	153 ²	28	24	² Ezek között 37 leány.
1922/923	71	36	409 ³	197	32	24	³ 79 leány.
1923/924	55	30	267	156	30	29	⁴ 46 leány.
1924/925	41	30	329	194 ⁴	30	1 ⁵	⁵ Első bakkalaureátusi vizsgálat.

Végül álljon itt egy kimutatás a papnövendékeknek, gimnázium, elemi iskolai tanulóknak és egyetemi hallgatóknak különböző címeken (iskolai és konv. díjelengedés, ösztöndíjak, segélyek, jutalmak) adott segélyezésről:

Iskolai év	Összeg	Iskolai év	Összeg
1900/901	18622'69	1913/914	33153'40
1901/902	26389'60	1914/915	23434'50
1902/903	27888'68	1915/916	29429'58
1903/904	28383'45	1916/917	27849'46
1904/905	27492'10	1917/918	33532'70
1905/906	27656'69	1918/919	34989'—
1906/907	27698'31	1919/920	65747'—
1907/908	24252'07	1920/921	57438'—
1908/909	28515'42	1921/922	61270'—
1909/910	32768'26	1922/923	53911'—
1910/911	33995'40	1923/924	4376'—
1911/912	37228'39	1924/925	120424'—
1912/913	35772'72		

e) Székelykeresztúri főgimnázium.

Ennek történetét rövidebbre foghatjuk, mert Sándor János és Gálfalvi igazgatók részletesen megírták.¹¹⁹ Inkább azokat a mozzanatokat fogjuk kiemelni, melyek Ferencz Józsefnek az intézettel szemben elfoglalt álláspontját mutatják.

1876-ban, mikor Ferencz József püspöknek választatott, befejeztetett az iskola harmadik építkezése. 1878-ban megkötöttetett a tordai iskola polgárivá változtatása ügyében a szerződés az állammal. Ugyanakkor a felsőfehéri kör javasolta a VI. osztály felállítását úgy, hogy a költségek miatt az elemi iskola szüntettessék meg. A javaslat közöltetett a körökkel. Az udvarhelyi és marosi pártolták. A küüllői csak abban az esetben, ha a központ nem terheltetik, mert nem tartja szükségesebbnek, mint a tordait. És rosszalását fejezi ki a felsőfehéri körnek, hogy ezt édes, a keresztúrit mostoha gyermeknek mondja s ezzel a főhatóságot sérti. Az E. K. T. nem ajánlta, mert az 1874. évi főtanács kimondotta, hogy az iskola szervezetén addig nem változtat, míg a középiskolák ügye a törvényhozásban el nem dől. Azért a VI. o. felállítása sem nem lehetséges, sem nem időszerű s ha e két gátló körülmény nem volna is, akkor is komolyan megfontolandó, „hogy vajjon egész vallásközönségünk jól felfogott érdeke megengedi-e a további extenziv terjeszkedést”. A főtanács nem tartotta célszerűnek érdemleges határozat hozatalát. Az 1879. évi keresztúri zsinat a fejlesztést „székely ügynek, sörgösnek és így felette óhajtan-dónak” mondotta s hogy a létező bajokon és a tanárok túlterhelésén addig is segítsen, kötelességévé tette az E. K. T.-nak, hogy a jelenlegi segédtanári állomást már az 1880/81. évre rendes tanársággá alakítsa. Az 1880. évi főtanács a segédtanári

¹¹⁹ Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium története. Székelykeresztúr, 1896. 316. — Gálfalvi Samu: Száznegyven év. Visszapillantás a székelykeresztúri unitárius gimnázium 140 éves múltjára, tekintettel főgimnáziummá történt fejlesztésére. 1934. 72.

állást megszüntette, egy rendes tanári állást szervezett s az 1—2. elemi osztály megszüntetésével egy előkészítő osztályt, melynek tanterve elkészítésére útasította az E. K. T.-ot. 1883-ban életbelépett a középiskolai törvény s az 1883/84. iskolai évben megindult a miniszteri megbízottak látogatása. 1885-ben jött a miniszter első megintése, hogy az épület nem megfelelő s nincs elég tanár. Az 1886. évi főtanács államsegélyt kért, mire a miniszter azt válaszolta, hogy az intézet állami fontosságát nem ismeri el s ezért segélyben nem részesíti, de ajánlja, hogy IV. osztályú gimnáziummá redukáltassék. Egy későbbi iratában második megintésben részesítette. Ezt jelentette az E. K. T. az 1887. évi dicsőszentmártoni zsinatnak, ahol többen összegeket ajánlottak fel, köztük Ferencz József is 100 frtot s egy újabb tanári állást szerveztek, minthogy „*jelen terjedelmében és szervezetében* leendő fenntartását vitális kérdésnek tartja.” Az 1889. évi főtanácson jelenti az E. K. T., hogy a miniszter tudomásul vette az új tanár beállítását, de még egy új állás szervezését kívánja, Barabás Lajost rendes tanárnak nem ismeri el: „a maga részéről a legmelegebben óhajtja székelykeresztúri közép-tanodánk *jelen alakjában*, tehát az öt osztállyal való fenntartását s ebben az érdeken a maga részéről meg is tett mindent. De ha a miniszter semmi szín alatt nem hajlandó Barabás Lajos lelkész fiát hatodik rendes tanárnak elismerni, miután a 2 évvel ezelőtt beállított ötödik r. tanár fizetésére sem gyűlt be a megfelelő alap, még egy új tanár beállítását abban az esetben sem ajánlhatja, ha azáltal az V. gimn. osztály megszüntetésére lennénk is kényszerítve.” Ajánlja még egy felirat küldését, melyet a püspök fogalmazott. Ebben feltárja, hogy a miniszter előbbi irataiban Barabást hitoktatónak és óraadónak mondta, de tényleg mégis beszámította ötödik tanárnak s minősültsége ellen nem tett kifogást. S most mégis harmadik megintéssel fenyeget, ha egy év alatt a hatodik r. tanárt be nem állítjuk s azt tanácsolja, hogy az V. osztályt szüntessük be. Ezzel székely népünk nagy része elzáratnék a magasabb műveltség útjától s kolozsvári főtanodánk „életgyökere vágnának el”, mert ez főleg abból táplálkozik, onnan nyeri növendékei javát. Nem „csonka” intézet ez, hanem a kolozsvárinak „párhuzamos osztályai”. A támadás azért van ellene, mert „nem talál bele a rendszerbe”. Mintha a tanintézetek pusztán a statisztikai rovatok egyformaságáért lennének. Hogy a rendes tanári tiszt más hivatallal összeférhetetlen, azt a felekezeti főhatóság állapítja meg. Kérjük ezek alapján. ismerje el Barabás Lajost görög—történelem szakos r. tanárnak s mihelyt a pár évvel ezelőtt felállított tanszék költségét teljesen biztosítottuk, azonnal munkába vesszük egy új helyettes tanári állomás felállítását. S minthogy a felhozott hiányok részben már pótolva vannak, a harmadszori megintés szándékát „mely székely

népünket már is megdöbbenetette", ezidőszent felfüggeszteni. Ez az intézet nincs kárára sem az államnak, sem a közművelődésnek, sőt a székely és szász föld határvonalán annak védőbástyájául, ennek asszimiláló helyéül szolgált száz év óta s szolgál ma is. Elhagyatott szegénysorsú székely népünkre pedig oly jótétemény, mely még a törvény szigorát is enyhítheti.

Még egy nyílt levélváltásról emlékezem meg, amely Jakab Elek és Ferencz József között folyt a K. M. hasábjain. Jakab Elek kiáltó szót intéz a püspökhöz, melyben rámutat iskoláink elmaradottságára, hiányaira, az oktatás-nevelés alacsony színvonalára. Ferencz József válaszában (K. M. 1887. 121—127. l.) a keresztúri iskoláról mondja, hogy némelyek nem a legjobb szemmel nézik. Már két megintést kapott, hogy nincs meg a kellő számú tanár s állami szempontból nem tartja a miniszter fontosnak, hogy segíyezze. „Ha nem lenne, Székelykeresztúrra akkor is egy középtanodát kellene állítani védvárul a Székelyföld eme határvonalán a magyar kultúra érdekében. Nincs egyházunknak egyetlen tagja is, aki ez iskolánkról, mely egész vallásközönségünknek úgyszólván gyökere, ahonnan kolozsvári főtanodánk is táplálékát kapja, lemondana. Fenntartására egész erőnket ki kell fejteni“. A minisztert az egyház felterjesztése nem győzte meg. Megmaradott szándéka mellett: vagy beszüntetni az V. osztályt, vagy beállítani a 6. rendes tanárt. Az 1890. évi főtanács útasította az igazgatóságot, hogy hívjon össze értekezletet. Az összegyűltek megajánlottak s részben ki is fizettek 2000 frtot, E. K. T. ajánlta a 6. tanszék felállítását s a gyűjtés folytatását. Daniel főgondnok az 1891. évi torockói zsinaton a 6. tanszék felállítását mielőbb megoldandó feladatnak mondotta. A püspök nézete eltér a főgondnokétól. „Mig meglevő intézményeink abban a keretben, melyben vannak, meg nem erősíttetnek, extensive terjeszkednünk nem lehet. *Mire való nekünk két teljes gimnázium?* A mai közlekedési viszonyok mellett könnyen kijöhetnek az V. o. után Kolozsvárra. Ma még az V. o.-hoz szükséges hatodik tanár fizetése sincs biztosítva, sőt a nemrég beállított ötödik tanár fizetésére oly alapokat vettünk igénybe, melyeknek más a rendeltetése“. Közben 1891-ben Finály, 1893-ban Kuncz főigazgató kedvezően nyilatkoztak az intézet nemzeti hivatásáról.

1895-ben a bölöni zsinaton ünneplése alkalmával Sándor János igazgató üdvözlésére így válaszolt:¹²⁰ Köszöni az üdvözlést „annyival inkább, mert hogy egészen bizalmasan szóljak, nem egyszer volt alkalmam hallani ama különben nem is mai keletű feltevést, mintha központi hatóságunk a vidék és így székelykeresztúri iskolánk iránt is nem viseltetnék elég figyelemmel, annak érdekeit nem hordozná eléggé szíven. Hát azt

¹²⁰ Boros: Emléke Ferencz József 40. évi jub.-ának, Kvár, 1895. 62—63. l.

tagadni nem lehet, hogy kolozsvári főtanodánk székelyszeresztúri középtanodánkkal szemben nem egyszer némi előnyben részesül. De ebből arra következtetni, hogy kevésbé áll közel szívünkhöz, csak olyan feltevés, mintha a szülőknek kisebb leányuk iránti szeretetét vonná kétségbe valaki azért, mert nagyobb leányukat, akit a társaságba be kell vezetniök és a bálba kell vinniök, jobban felöltöztetik, felékesítik, mint amazt. Hasonló helyzetben vagyunk mi most a kolozsvári főtanodánkkal, akarva nem akarva, többet kell most érette költekeznünk, hogy valahogy már teljesen rendbehozzuk s úgyszólván versenyképessé tegyük a díszesebbnél-díszesebb hasonló tanintézetekkel. De ami engem illet s ugyanezt mondhatom központi hatóságunkról is, legyenek meggyőződve, hogy székelyszeresztúri iskolánk iránt ép oly melegen érzünk, mint kolozsvári főtanodánk iránt. Sőt annak épen kolozsvári főtanodánk érdekében nagy jelentőségét mindnyájan ismerjük s tudjuk azt, hogy ennek virágzását csak annak gondos ápolása fogja biztosítani. Ezért ha nem egyszer némi előnybe vagyunk kénytelenek részesíteni kolozsvári főtanodánkat, részemről azon leszek, hogy keresztúri iskolánk égető szükségei is mielőbb lehetőleg pótoltsanak, annak érdekei kellő gondozásban részesíttessenek. S tán nem messze már az idő, midőn a közös óhajnak jobban, mint eddig, eleget is tehetünk, különösen ha sikerülend a magas kormányt is jobb meggyőződésre bírni e tanintézetünk iránt, melynek állami jelentőségére — úgy látszik — nem igen volt hajlandó még eddig kellő súlyt fektetni. 1896 végén (XII. 28.) írja Jakab Elek a püspöknek: „Szegény Keresztúr! Miért is ő székel? Miért van oly messze a központiaktól? Miért oly alárendeltek — másoknak, nekem nem — érdekei? Ha én püspök lennék, én talpraállítanám. Modernizálni kell ezt a gimnáziumot, hogy ne legyen oly igénytelen, ne húzódjék úgy meg. Szébb épület. Teljes mértékű tanári kar jó fizetéssel, hogy imponáljon a külső és belső egyaránt. Különben csak a régi vízfordó pipe lesz a nyájban. Szegény Keresztúr! Nem érem meg derekas reformját. Pedig ebben az ábrándban adtam oda ingyen Mike és a magam nagy könyvtárát”. Az állam 1896-ban ismételten kimondta: vagy kifejleszteni az iskolát, vagy redukálni az osztályok számát 4-re, mert a törvény ötosztályos iskolát nem ismer. 1896-ban felvették a tanárokat az országos tanári nyugdíjintézetbe. 1898-ban rendkívüli államsegélyt kapott, mely évről-évre ismétlődően, 1903-ban a fizetések állami színvonalra emeltettek. Az államsegély következménye volt, hogy a főtanács 1902-ben kimondotta a 6-ik osztály beállítását. Ezzel napirendre került az építkezés kérdése, de egyelőre csak hatosztályos intézetre. Az állam azonban az állandó segélyt csak úgy volt hajlandó szerződéssel biztosítani, ha az egyház legalább elvi kijelentést tesz a nyolcosztályra való fejlesztésre nézve. Az E. K. T. végre 1904 szept. 1-től

beállította a hatodik osztályt. A püspök a megnyitásra előzetes híradás nélkül lement. Ott szerzett tapasztalatairól feljegyzéseiben mondja: úgy tetszett neki, „hogy a hatodik osztály felállítását nem fogadták úgy, mint annyi várakozás után kellett volna”. Ez az ügy „inkább bizonyos ambiciónak, mint a valódi szükségnek s ebből származó nyomásnak az eredménye. Részemről, őszintén szólva, nagyon sohasem is lelkesültem érte”. Sőt leszállította volna 4-re s a felszabaduló költséggel inkább Tordán is egy négyosztályú algimnázium felállítására törekedett volna. Most Keresztúrt többre mentünk, de Tordát valószínűleg el fogjuk veszíteni „S amitől leginkább félek, hogy a kormány most már a 6 osztállyal sem fog megelégedni, hanem 8 osztályra való fejlesztést fogja kívánni. Ez esetben nem tudom, mitevők leszünk. De én egy ily szerződést aláírni nem fogok”. Később mégis kénytelen volt aláírni.

A hatodik osztály felállítása után állandóan napirenden volt a szerződés megkötése útján az intézet nyolcosztályúvá fejlesztése. 1906-ban bizottság dolgozott azon, hogy a szerződés megkötése céljából a szükségletet s az egyház által nyújtható fedezetet összeállítsa. Az 1906. évi főtanácson az E. K. T. jelentést tett a tárgyalásokról. A miniszter ezek folyamán azt kérdezte az E. K. T.-tól: szándékszik-e s mikor nyolcosztályúvá fejleszteni az intézetet? Az a válasz, melyet az E. K. T. adott, kifogás tárgya volt a főtanácsi bizottság részéről. Az E. K. T. azt válaszolta: bár egyházunknak csak öröme és büszkeségére szolgálna, ha kifejleszthetné, de tekintettel az egyház helyzetére s viszonyaira és szükségére, a kifejlesztést a legjobb akarata mellett sem teheti meg s ez idő szerint szándékában sincs. Azonban az anyagi helyzet kedvezőbbre fordultával örömmel tesz meg mindent ez irányban. A főtanácsi bizottság erre azt jegyezte meg, hogy az E. K. T. „hatáskörén túlterjedőleg” nyilatkozott s útasítani kérte, hogy a miniszteri leirat vétele után az egész ügyet terjessze a főtanács elé. Ezután a kiépítés ügyében az 1907. évi csókfalvi zsinat elé a következő jelentés került: E. K. T. kérte (880. sz. a.) a minisztert, hogy a hatosztályú iskolára nézve kössön szerződést s a 213577 K 85 f. beruházási segélyt utalványozza. A miniszter (90226---1906. sz. a.) azt válaszolta, hogy a hatosztályú gimnázium állami segélyezését nem foglalhatja szerződésbe, minthogy a törvény szerint csonka középiskolák csak kivételesen állíthatók fel. A nyolc osztályra szóló szerződés nem jelentené azt, hogy az iskola mindjárt most, vagy a közeljövőben fejlesztessék tovább, hanem csak akkor, mikor az államsegély a szükséges mértékig emelkedik. Igéri a hatosztályú iskola *ideiglenes* segélyezését, de a segély szerződésbe foglalását csak azon időponttól helyezheti kilátásba, mikor a fenntartó a további fejlesztés idejét elérkezettnek látja. Ha a tanács a nyolcosztályra fejlesztést előzete-

sen elhatározza, hajlandó 240000 K beruházási államsegélyt adni. E. K. T. tekintettel arra, hogy „úgy a miniszteri irat értelmében, valamint a Székelyföldön levő híveinknél nyilatkozó közhangulat következtében, nehéz lehet már ezen gimnáziumunknak nyolcosztályúvá kifejlesztésével szemben határozott állást foglalni el, a kifejlesztésnek elvileg kimondását megelőzőleg szükségesnek tartotta a kérdés pénzügyi oldalával is tisztába jönni. Költségvetést készítettett, úgy hogy a meglevő épület csak internátus céljaira tartassék fenn. A miniszternek jelentette, hogy a kért elvi kijelentés a főtanács hatáskörébe tartozik. Erre a miniszter (25447—1907. sz.) azt válaszolta, hogy a szerződés megkötésére elégséges a nyolc osztályra kifejlesztésnek elvi kijelentése. A VII. osztály megnyitását csak akkor kívánja, mikor az államsegély oly mérvű lesz, melyből ennek költségei fedezhetők lesznek s nem szükséges már most fix időt megjelölni, mikorra az intézet nyolc osztályra lesz fejlesztendő. A költségvetés szerint a szükséglet 90300 K, fedezet 45895.19 K, hiány 44404.81 K, ami idők folyamán csökkenthető lesz. Az új épület építési és felszerelési költségei hozzávetőleg 280000 K. Ez előterjesztés után E. K. T. ajánlja ugyan a nyolc osztályra kifejlesztésnek elvileg való kimondását, de azon határozott kijelentéssel, hogy a maga részéről felelősséget csakis abban az esetben vállal, ha a hiány fedezetére szükséges összeget, minthogy egyházunk meglevő alapjaira egyáltalában nem számíthatunk, a zsinati főtanács biztosítja s annak idején rendelkezésére bocsátja az évi egyházi államsegélynek segélyezésekre szolgáló részéből. Az E. K. T.-nak ez a határozata 9 szavazattal hozatott 4-gyel szemben. Összes egyházköreink kérték a kifejlesztést annak kimondásával, hogy mihelyt a kifejlesztésnek anyagi akadályja nem lesz, nyomban vegye kezdetét. Ezek után a zsinat elvileg kimondotta a 8 osztályra való fejlesztést. E határozatot a püspök e megjegyzéssel kíséri: „Sohasem voltam barátja egy második főgimnázium felállításának, s mióta e gondolat felmerült, mindig ellene voltam.“ Nézetével most sem találkozik, „mert ebben gyengítését látom annak az összetartozásnak, aminek egyik eszköze volt az is, hogy tanulóink mind egy főgimnáziumban végeztek... De vannak áramlatok, amelyeknek ellenállani nem lehet. Ilyen ez is.“

A miniszter a szerződést 1908 jún. 15-én, a főhatóság 1908 okt. 17-én írta alá.

Most már új épületről, ehez megfelelő telekről kellett gondoskodni. A következő évek a telek megszerzésére vonatkozó tárgyalásokkal telnek el. 1909. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a miniszter az államsegélyt 240000 K törlesztési kölcsön alakjában megadja. Az E. K. T. 50 évi törlesztésre 5.5% annuitás mellett a maga alapjaiból megajánlta s a miniszter elfogadta. A telekvásárlás ügyében a tárgyalások folyamatban

vannak. A 1910. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a Pap János-féle telek megvásárlása ügyében a tárgyalások nem vezettek sikerre a magas ár miatt, erre a tárgyalást megszüntette s azt határozta, hogy az új épület a régivel kapcsolatban az egyház tulajdonát tevő helyen építtessék fel. Az elkészített terv szerint a költség 358700 K. Minthogy a miniszter az építésre csak 240000 K-t engedélyezett, a Tanács kérte a hiányzó 118700 K megadását. A miniszter hajlandó azt engedélyezni, de az időt nem tudja megjelölni. A főtanács ohajtandónak mondta, hogy az építés, ha az államsegély megadatik, rövid idő alatt megvalósíttassék. 1911-ben a Pap János féle telek megvásároltatott. A Tanács tervet készített azzal az utasítással, hogy a régi épület internátus, konviktus és könyvtár részére fenntartatik s a gimnázium új épülete erre a telekre építtetik. Az 1912. főtanácsi bizottság örömének ad kifejezést, hogy a telek megvásárlása végre sikerült s az új épület oda terveztetik. Utasítani kéri Pákei mérnököt, hogy a fedezet kerekeit tarlsa szorosan szem előtt s inkább a szükségre és célszerűsége nézzen, mint a külső dísz és esztétika követelményeire és sürgesse, hogy az építést 1912 folyamán mulhatatlanul meg lehessen kezdeni. Ha a 358000 K fedezet megengedi, a könyvtár is vétessék be a tervbe. Az E. K. T. jelenti az 1912. évi főtanácsnak: minthogy az építésre csak 358000 K állott rendelkezésre, újabb segélyt kért, tekintettel arra, hogy a régi épület átalakítása s a telek vásárlása nagy teherrel nyomja az egyházat és az első terv óta az építési anyag és a munka nagyon megrágult. A püspök bizottsággal jelent meg a miniszter előtt, aki az új épület céljaira 61300 K-t, az internátus átalakítására 50700 K-t ígért. A főtanács örömmel vette tudomásul a jelentést s kifejezte óhaját, hogy az építés a jövő tavaszon megkezdődjék. Az 1913. évi főtanácsnak az E. K. T. „kiváló örvendetes eseményként jelenti az építési munkák megkezdését”, mert több évi gondos működés után érhattük meg ezt s ha akadályozó körülmények nem lépnek fel, az 1914/15. tanévre átadhatjuk a közhasználatnak. Hálásan ismeri el a kormány jóakarátú támogatását, bár sajnosan érezzük a terhet mi is, mert az államsegély után 15 éven át évenként 3%-ot kell visszafizetnünk, ami végső összegében a nyújtott segélynek csaknem felét teszi ki. A vállalati összeg 366951.83 K. Az építésre készpénz 48700 K., a többi a közalap adja törlesztéses kölcsönként az államnak 50 évi 5.5% mellett. A főtanács örömmel veszi tudomásul az építés betetőzés felé közeledését. Az 1914.évi főtanácson a püspök jelentése így szól: „a keresztúri új iskola építésével s a VII. osztály megnyitásával egyházunk évkönyveiben ez évről egy fényes lapot írhatunk be”. Az E. K. T. pedig jelenti, hogy az építés befejeződött. A megnyitás ünnepélyesen terveztetett, de a háború megakadályozta.

Keblileg megnyílt okt. 4-én. A felülvizsgálat a háború, a munkások s az építető bizottság tagjai egy részének hadbahívása miatt nem volt megtartható. Az 1915. évi főtanácson jelenti az E. K. T., hogy az épület szabályszerűen átvétetett s a végszámolás folyamatban van. A főtanács „némi agodalommal néz a jövőbe, minthogy még több tanerő beállítása, több új tanszer vásárlása és más előre nem látott kiadás fedezéséhez a megfelelő jövedelmet most még nem látja biztosítva”. De reméli a kormány megfelelő segélyét, híveink fokozott áldozatkészségét. 1914/15-ben megnyílt a VII., 1915/16-ban a VIII. g. o. 1917-ben szerveztetett a vallástanári állomás. Ugyanakkor a tanári fizetések állami színvonalra emelkedtek.

A háború után a megváltozott államjogi helyzetben elmaradt az államsegély, az új államtól az iskolák részére az egyházak nem kaptak segélyt. Az egyház az agrárreform folytán elveszítette ingatlan vagyonát majdnem teljesen. Ebben a helyzetben 1919 jul. 14-én jegyzi fel naplójába: mind több aggodalom tépi a lelkét egyházunk jövője iránt. Ha Románia nem adja az egyházak és iskolák részére a segélyeket, mi meg nem élhetünk. Tegnap „előlegezte” az E. K. T. a tanároknak a fizetéskiegészítést, családi pótlékot, háborús segélyt az év harmadik negyedére. Hogy vissza kell fizetniök? De miből? Hisz a nagy drágaság miatt a fizetésükből meg sem élhetnek. Ha így maradunk, hogy tarthatjuk fenn kolozsvári és keresztúri főgimnáziumunkat? Mert az eddigi tanári fizetéssel tanárt nem kapunk. „Bizony nem ok nélkül voltam én ellene a keresztúri gimnázium főgimnáziummá kiegészítésének s nem ok nélkül igyekeztem mindig általában a költségeknél figyelemmel lenni arra, hogy gondoljuk meg, hogy az államsegély nincs örökre biztosítva, abból amit lehet, tartunk meg s tökélsünk”. Így redukálódván a jövedelem, az iskolák teljes számban való fenntartása lehetetlenné vált. Mind sűrűbben hallatszott nemcsak nálunk, hanem a többi magyar felekezeteknél is „a leépítés” elkerülhetetlen szükségessége. 1927-ben a r. katolikusok státusgyűlésének tárgysorozatán szerepelt a kérdés. 1926-ban Kolozsvárt is, Székelykeresztúrt is megtartották a véndiák találkozót, amelyeken megnyíltak ugyan az áldozni kész véndiákok zsebei, de előre látható volt, hogy sem ezen az úton, sem az alkalmazottak önkéntes megadóztatásával, sem a hívek egyházi adójával a kérdést megnyugtató módon és állandósággal megoldani nem lehet. Ferenczy főgondnok az 1927. évi főtanácsot megnyitó beszédében már kénytelen foglalkozni a főgimnáziumok ú. n. leépítésének kérdésével, bármennyire fájdalmasan érinti még a gondolata is. A közvetlen veszélyt sikerült ugyan egyelőre elhárítani, de nyomatékosan hangsúlyozza, hogy mindkettő megtartásának lehetősége az anyagi erőforrások fokozásától s

áldozatkészségünk mértékétől függ. Ebben jelentős szerepet játszik az egyetemes egyházi adó rendes befolyása. A remények nem teljesültek teljes mértékben. A fenntartás évről-évre súlyosabb teherrel nehezedett a közpénztárra. Bármilyen fájdalmas volt, a főtanácsnak az anyagi helyzet kényszerítő hatása alatt határozatot kellett hoznia. 1930 dec. 14-én kimondta a felső tagozat megszüntetését, de engedélyezte a társadalmi úton való fenntartását. De ugyanakkor keresztúri és vidéki hiveinknek ott állott vigasztalásként a nagy veszteségért az a lehetőség, hogy a földműves iskola ott állíttatik fel. Ami azóta meg is valósult és szép eredménnyel működik. Keresztúr a felső tagozat megszüntetésével s a földműves iskola felállítással nemhogy veszített volna kultúrális, népnevelő, fajvédő és megtartó jelentőségéből, hanem minden vitán felülállóan határozottan nyert.

f) Tordai iskola.

György Aladár¹²¹ egy az unitáriusokkal foglalkozó cikkében a tordai iskoláról azt mondja, hogy fenntartása valószínű luxus, melyet Kolozsvár közelléte miatt indokolni sem lehet. „Oly kis néptől egy főtanoda fenntartását kívánni is sok.” Mire Ferencz József¹²² azt feleli, hogy megszüntetése, vagy átformálása nem egyszer felmerült köztünk, de minthogy sem az állam, sem a város nem gondolkozik iskola felállításán, mi lesz, ha mi is megszüntetjük. Nemcsak felekezeti, hanem nemzetiségünk elleni bűnt követnénk el ezzel.

A tordai iskola történetében mindjárt püspöksége elején nagy változás történt, midőn 1878-ban megkötötték a szerződés az állammal polgári iskolával kapcsolatban. Ennek előzményeit maga beszéli el egy cikkében, melyben a főtanács üléséről ad jelentést (Prot. E. és Isk. Lap. 1878. 1149—1153. l.) r. l. név alatt. Az eszme nem új. Évtizedek óta meg-megújult az unitáriusok között a tordai algimnáziumra nézve a várossal, vagy az állammal kötendő olyan szerződés kötése, mely biztosítaná egyfelől az unitáriusok jogait, másfelől a fenntartásban venne részt az iskola előnyeit élvező város és megye is. Eötvös idejében már-már megvalósult az eszme, de az alig megnyert magyar alkotmánynak ifjúsága még nem lévén elég bizalomémbresztő, az eszme nem bírt többséget szerezni közöttük. Újabb időben a kérdés megint felmerült, minthogy a város kötelezettsége egy polgári iskola felállítása iránt mindinkább előtérbe nyomult. Az érdekeltek részéről gyakran történtek tervezetek, melyek azonban nem vezettek célhoz. Mintegy másfél évvel ezelőtt az

¹²¹ Az unitáriusok iskolái. A Hon, 1873. 214. Esti kiadás.

¹²² Még egyszer az unitáriusok iskolái, u. o. 232. sz.

újonnan alkotott megyei közigazgatási bizottság vette kezébe az ügyet. Megkereste az E. K. T.-ot, nem lenne-e hajlandó az algimnáziumra nézve a megyével, illetőleg a várossal szerződést kötni. Az E. K. T. tervet készített, melynek alapján hajlandónak nyilatkozott szerződni, de nem a megyével, vagy a várossal, hanem az állammal. E tervet a múlt évi főtanács elvileg elfogadta s megbízta az E. K. T.-ot, hogy folytassa a tárgyalásokat s ha a vallásközönség jogait nem sértő szerződést köthet, kösse meg. A kormány a tervre megtette a maga észrevételeit, melyeket az E. K. Tanács nem fogadott el. Újabb és hosszú tárgyalások után a szerződési terv megállapított s a főtanács elé terjesztetett.¹²³ A főtanács 1878 aug. 26-án, 35 szavazattal 18 ellenében, elfogadta. A szerződés megkötését, valamint elvetését sürgető párt „vallása és egyháza iránti szeretetének oly jelét kívánta adni, amely becsületére válik mindkét félnek”. „Nem az egyéni, hanem a közérdekek nemes harca volt ez”, mondja a püspök. A polgári iskola ügyeit gondnokság intézi, melynek 6 tagja van: elnök a tanfelügyelő, mint az állam képviselője, tagok az algimnázium két felügyelő-gondnoka, a megye és város 1—1 kiküldötte és az igazgató, aki a gondnokság jegyzője. A 4 osztályú iskola az egyház felügyelete alatt maradt. A polgári osztályokban az egyház a latint és görögöt, mint rendkívüli tárgyakat, saját költségén taníttathatja. Az iskola igazgatóját az egyház ajánlatára a miniszter nevezi ki. A szerződés 20 évre kötött. Az épület karbantartásáról az állam gondoskodik, amely évi 1040 frtot fizet bérben. Átadott 5 tanterem és egy tanári szoba, továbbá az igazgatói lakás. Az itt végzett tanulók minden felvételi vizsgálat nélkül mehettek át a középiskola megfelelő magasabb osztályaiba. De egy miniszteri rendelet értelmében 1892-től a klasszikus nyelvekből felvételi vizsgálatot kellett tenniük. Ennek következménye volt az, hogy az egyház 1892/93 tól ezek tanítását megszüntette s ezzel megszűnt az V. osztály is. A püspök idézett jelentésében azt mondja, hogy a szerződéssel két célt akartak szolgálni: a polgári és gimnáziumi nevelést előmozdítani az erők egyesítése által, mit „lehetetlen nem helyeselnünk”. Midőn a főtanács a szerződést „bizonyos önmegtagadással” elfogadta, „a nevelés ügye iránti érdekeltségének s felekezetiességen felülemelkedő szabadelvűségének oly jelét adta, amely méltó régi jó hírnevéhez s hisszük azt is, hogy a kisebbség alkotmányos érzületéből kifolyólag, a többség határozatán megnyugodva, az ügyet nem használja fel a hagyományos béke és egyetértés megzavarására”. Varga Dénes, ki mint igazgató nagyon jól ismerte az iskola belső életét, idézett munkájában (389. l.) azt mondja,

¹²³ A szerződés szövegét l. Varga Dénes: A tordai unitárius gimnázium története, Torda, 1907. 383—387. l.

hogy a szerződéssel egyik fél sem volt soha teljesen megelégedve s azért legjobb lett volna azt sohasem megkötni. A szerződésnek több hátránya volt. 1882-ben a miniszter a klasszikus nyelvek tanárait is a gondnokság hatásköre alá akarta hajtani, de az egyház ellent mondott s maradt a dolog, amint volt. A felvételi vizsgálat kérdését már érintettem. Baj volt az is, hogy a klasszikus nyelveket nem tanulók, míg társaik órán voltak, az udvaron, vagy az iskola előtt lézengtek s zavarták a csendet. A tanfelügyelő az iskolát 1892. évi jelentésében „igen lerántotta”. Besúgás alapján a miniszter 1893-ban a gimnázium pecsét-nyomóját lefoglaltatta s csak 4 hónap múltán adatta vissza. Ezen állapotoknak lehetett következménye Derzsi Károlynak az 1892. főtanácson beadott indítványa, hogy a gimnázium állíttassék vissza, minthogy a polgári iskola „nem vált be”. Mire az E. K. T. azt terjesztette elő, hogy a szerződés csak 6 év múlva jár le s határozathozatalra nem látja az időt elérkezettnek.

Az iskola gondnokságának az elnöke, a tanfelügyelő jelentésében kedvezőtlenül nyilatkozik az iskoláról s minden bajért az egyházat teszi felelőssé. A bajok: a várakozásnak nem felel meg, a tanítás eredménye sok kívánni valót hagy fenn; a szülők idegenkednek tőle, a hasonló polgári iskolák mellett messze elmarad. A helyiség célszerűtlen, a bennlakás intézménye nem felel meg az egészségügyi követelményeknek. A szerződés hátrányos az államra. A közönség túlságosan ragaszkodik a gimnáziumhoz. A tanárok között nincs egyetértés. Az igazgató csak unitárius lehet, más vallású elől el van zárva a haladás útja. Ezek után a közigazgatási bizottságnak javasolta a gimnáziumi tárgyak beszüntetését, holott másfelől azt panaszolta, hogy a latin-görög tanítását beszüntettük, az intézet hatosztályúvá fejlesztését s feléje ipari és kereskedelmi tanfolyam szervezését. A közigazgatási bizottság nem fogadta el, hanem a gimnázium mellett nyilatkozott s feliratot terjesztett a miniszterhez egy *állami gimnázium* létesítése érdekében.¹²⁴ A cikk szerzője a sorok közül azt olvassa ki, hogy a közszellem megrontója az, akinek érdekében a tanfelügyelőnek fáj, hogy igazgató csak unitárius lehet. A tanulók legációba küldésére azt mondja, hogy ezeket nem küldték, hanem engedték, hogy segílyt kapjanak. Kifogásolja a vallásos ének tanítását, temetéseken való megjelenésüket. Hogy a közönség ragaszkodik a gimnáziumhoz, azt természetesnek tartja, mert ez előkészít arra is, amire a polgári. De megfordítva nem áll a tétel. A gondnokság elnöke csináljon rendet emberei között s ne töltsön az alattomos áskálódást. Különben rokonszenvvel kísérjük a közigazgatási bizottság lépését s szívesen fogunk kezét az állammal és vármegyével egy állami gimnázium felállítására érdekében.

¹²⁴ Tordai középiskolánk. K. M. 1882. 295—298. 1.

A szerződés lejártá előtt az iskola igazgatósága azt javasolta, hogy az újabb szerződést ne 10, hanem csak 5 évre kössék meg, mert remélték, hogy az egyház képes lesz egy négyosztályú algimnázium felállítására az idő alatt. 1902-ben az 5 év letelte előtt az igazgatóság újabb tervet terjesztett fel a gimnázium visszaállítására. De még két évre, az 1904/5. iskolai év végéig meghosszabbították a szerződés. Az állam 1904/5-ben a polgári iskola részére telket vásárolt s épületet épített, miből látszott, hogy a szerződést többé nem újítják meg. Most már komoly mozgalom indult meg az algimnázium visszaállítása ügyében. A püspök 1904 okt. 2-ára értekezletet hívott össze Kolozsvárra, a tárgyat előkészítette s megállapodtak, hogy az okt. 30-án tartandó főtanácsnak javasolni fogják a gimnázium visszaállítását. A főtanács az előterjesztést elfogadta, utasította az E. K. T.-ot, hogy állítson össze költségvetést s hívja össze a rendkívüli főtanácsot. E sorok írója által készített költségvetés szükséglete 27000 K, melyből hiányzik 12000 K. A kiküldött bizottság javasolta a város és vármegye megkeresését. A város 4000, a vármegye 6000 K évi segélyt megajánlván, az 1905 jún. 18-án tartott rendkívüli főtanács kimondotta, hogy a gimnázium I—II. o.-át azon év szept. elején megnyitja. 1905 szept. 5-én az I—II. osztályban 106 tanulóval 3 tanárral (Varga Dénes, Pap Domokos, Major Sándor) 27 évi szünetelés után a tanítást megkezdették. Az ünnepélyes megnyitás nov. 12-én történt a püspök vezetésével s az egész városi közönség lelkes részvételével a templomban, melynek helyén a régi iskola állott.

Az 1906. évi főtanács 81. sz. a. megalkotta a gimnázium rendszabályait, az igazgatóság szervezetét és ügyrendjét.

De az iskola élete nagyon rövid volt. Az 1907. évi csókfalvi zsinat, mely a keresztúri gimnázium 8 osztályúvá fejlesztését elvileg kimondotta, a *tordai gimnázium megszüntetésére* tesz előterjesztést. „Alig volt időnk örvideni tordai gimnáziumunk összeállítása felett, máris fájó érzéssel kell jelentenünk, hogy közel áll megszüntetéséhez.” A miniszter tervbe vette Tordán egy állami főgimnázium felállítását, úgy hogy az 1907/8. isk. évben négy osztályúvá kiegészítendő algimnáziumunkat hajlandó átvenni s 1908 szept. 1-én öt osztállyal indítani be. A felhívásra az E. K. T. bizottságot küldött ki, amely a miniszteri megbizzottal s a vármegye és város kiküldötteivel május 18-án szerződés-tervezetet készített. Az államilag képesített tanárainkat átveszi. A főtanácsi bizottság elfogadásra ajánlja s javasolja, hogy az eddig fenntartott internátus a felállítandó állami főgimnázium mellett is tartassék fenn, mert enélkül a taníttatás szegénysorsú unitárius gyermekekre igen költséges lenne s az állami főgimnáziumból teljesen kiszorulnának. A zsinat kimondotta, hogy *a gimnáziumot 1908/9. isk. év kezdetétől megszünteti* s az internátus ügyét az E. K. T. figyelmébe ajánlotta.

Az állami főgimnázium új épülete nem készülvén el, az E. K. T. a gimnázium épületét átengedte 1909 szept. 1-ig négy helyiség kivételével, 5 tantermet, 1 igazgatói irodát, 1 tanári szobát és 1 szolgai lakást évi 2000 K-ért. Az intézet felszerelését, a könyvtár kivételével, felajánlta megvételre, a könyvtár használatát engedélyezte. Elvileg kimondotta az internátus fenntartását. Bennlakásra jelentkezett 42 unitárius tanuló, kik — minthogy a gimnázium céljaira szükség volt a fenntartott 4 helyiségre is — a városon bérelt helyiségben helyeztettek el. Az E. K. T. részletes jelentést tesz, melyet szükségesnek tart „amidőn csak pár év előtt visszaállított, az 1907/8-ban négyosztályúvá kiegészített gimnázium történetének utolsó lapja is lezárul. Az egyház iránti meleg szeretet és áldozatkész buzgóság által századokon át fenntartott gimnáziumunk Tordán megszűnt és pedig talán az új életrekelésnek reménysége nélkül.” Intézkedést kér aziránt: fenntartassék-e az 1908/9. iskolai éven túl az internátus, vagy nem? És ösztöndíjak élvezetében részesíthetők-e az 1908/9. tanévben, mint átmeneti időben, az állami főgimnáziumban tanuló unitárius növendékek? A főtanács a jelentést elfogadta, az átmeneti időre az ösztöndíjak élvezetét megengedte s a későbbi felhasználásra nézve a jogügyi bizottság véleményének kikérését határozta. Az 1909. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a gimnázium vagyona összeírása és az internátus fenntartása ügyében bizottságot küldött ki. A vagyon értéke 352635.31 K. A pénz 1910 jan. 1-től kezeltessék a közpénztárban a „*tordai gimnáziumból származó vagyon*” címen. Az internátusra nézve arra a meggyőződésre jutott, hogy egyházunk érdeke az, hogy kolozsvári és keresztúri iskolánk támogattassék. S mert Tordán internátust állítani konviktus nélkül lehetetlen, a konviktus állítása eszméjét nem fogadta el. Az 1909/10. „átmeneti évben” az állami főgimnázium unitárius tanulóit, de csak a 4 alsó osztályúakat, még segélyezi. De azután szünjék meg. A felszabaduló összeg fordíttassék a kolozsvári kollégiumban tanuló, Torda-Aranyosköri unitárius ifjak segélyezésére. A fennmaradó összeg a kolozsvári és keresztúri gimnázium szükségleteinek fedezésére. Torda és a kör folyamodott konviktussal egybekötött internátus felállításáért, de az E. K. T. fenntartotta e határozatát.

Az 1910. évi főtanács tudomásul veszi a következőket: hogy az épület az 1910/11. iskolai évre is bérbeadatott az államnak; hogy az unitárius növendékek segélyezése az 1909/10. év végével megszűnt; 1910/11-től a volt gimnázium jövedelméből 7000 K fordíttatik aranyosköri származású, kolozsvári kollégiumunkban tanuló unitárius növendékek segélyezésére. Amennyiben ilyenek Keresztúrt is tanulnak, a kolozsváriaknak megfelelő segélyben részesülnek. A 3000 K elhelyeztetik a közpénztárban. Az internátusi felszerelés használható része átadatik

a keresztúri és kolozsvári kollégiumnak. A könyvtári incunabulumok, kéziratok, iskolai jegyzőkönyvek s más irományok beadatnak a kolozsvári könyvtárba, illetőleg levéltárba. Az ásvány- és régiséggyűjtemény a keresztúri gimnáziumnak adatik át. A tordai egyházközségben beállítatik egy hitoktató segédlelkész. Az épület használatára az E. K. T. tegyen javaslatot. Az 1911. évi főtanácsra jelentette az E. K. T., hogy a tavalyi határozatokat végrehajtotta. Az épület használatára javaslata az, hogy a 12 szobából 3 adassék át a tordai eklézsiának könyvtár, kebli tanácsi szoba és segédlelkéshi lakás céljára, a többi adassék bérbe. A székelykeresztúri gimnázium igazgatósága az 1916. évi főtanácstól a tordai gimnáziumi alapok jövedelméből 1916/17. iskolai évtől kezdve konviktusi segélyezésre évi 3000 K-t kért. E vagyon 1915 dec. 31-én 212551'46 K, jövedelme 11102'82 K. A főtanács kiadni határoz e kérésre 1000 K-t, de azzal, hogy az 1916. évi számadás lezárásakor fennmaradó rész egészen adassék a keresztúri konviktus segélyezésére.

A háború alatt ismételten felvetődött a gondolat, hogy a volt gimnázium épületében *iparostanulók részére otthont kellene teremteni*, melynek költségeit az egyház, az állam és társadalmi egyesületek fedeznék. De ez a gondolat elhalt, mielőtt megvalósulhatott volna.

A háború után az egyház újból felállította a tordai unitárius főgimnáziumot a volt iskola épületében, miről az 1920. évi főtanácsnak jelentést tett. Az 1921. évi főtanács tudomásul vette, hogy a főgimnázium felállítatott, felügyelő gondnoknak felkérte Gál Jenőt, igazgatónak alkalmazta Major Sándort s köszönetet mondott a szülőknek a fenntartást biztosító áldozatkészségükért. Az intézetről szóló 1921/22. évi jelentés a kolozsvári kollégium értesítőjében jelent meg. A közoktatásügyi vezérigazgatóság ugyanis az intézetnek nem adta meg a nyilvánossági jogot. S ezért a kolozsvári kollégium tanári karából összeállított bizottság szállt ki Tordára s ott vizsgáztatta le a növendékeket, mint magántanulókat, mely alkalommal vizsgáttett 322 tanuló, közöttük 42 leány. Az 1923. évi főtanácsra jelentette ezt az E. K. T. s egyben azt is, hogy ismételten megkísérelte a nyilvánossági jog megszerzését. Míg a tárgyalások folytak, a szülők egy része országgyűlési képviselőjük útján az állami gimnázium mellé magyar tagozat felállítását sürgette. A tárgyalások alatt felmerült a gimnázium helyett a nyilvános jogú polgári iskola létesítésének a gondolata is. Ez sem sikerült. Meg akarta indítani az 1923/24. iskolai évet is, de kevés tanuló jelentkezett beiratkozásra. *Felekezeti közti megbeszélés alapján beszüntette az iskolát.* De időközben elemi iskola, vagy inasotthon felállításának engedélyezését kérte. A főtanács „a történelem ítélőszéke elé bocsátja azt a kegyetlen elbánást, melyben

Torda városa és vidéke magyarságát a kormány részesítette azzal, hogy egyetlen magyar tannyelvű fiú-középiskoláját bezárásra kényszerítette." A nevelésügyi bizottság jelentése kapcsán a főtanács, minthogy ezidőszerint mást nem tehetett, ezt mint *utolsó jelentést* könyvelte el. A K. M. (1923. 204. l.) rövid cikkben jelenti, hogy a nagy bizonytalanság miatti kevés jelentkezővel a tanítás nem indult meg. S e nagymultú intézetünket kénytelenek voltunk „egyelőre” beszüntetni. Helyiségeit az állam internátusi célokra vette igénybe. „A tordai iskola haldoklása véget ért."

g) A torockói iskola.

Torockón kezdettől fogva ú. n. *particula* volt *alumniával* kapcsolatban. A *particula* középen állott a falusi ú. n. triviális és a klasszikai (gimnázium) iskola között. A falusi iskolákban az olvasás és írás elsajátítására két év volt szánva. Ezek voltak az *initiansok*, az első évben a *syllabizantes*, a másodikban a *legentes*. Ezek nem voltak osztályokba osztva. Ezután következett 3 évi felsőbb elemi tanítás osztályokba osztva: I. osztály a *declinatio minor*, 1 év, II. osztály a *declinatio major*, 1 év, III. osztály a *comparatio*, $\frac{1}{2}$ év, IV. osztály *conjugatio*, $\frac{1}{2}$ év, tehát 3 év. E négy osztály azonos volt a gimnázium négy alsó osztályával, melyeknek tanulóit *minoristáknak* nevezték. Ezután következtek a gimnáziumban a *majoristák*, kik az V. és VI. osztályban 3 éven át az etimológiát és szintaxist tanulták. Némely nagyobb faluban buzgó mesterek tanították ezeket is. Eddig tanítottak a torockói partikulában is. Ezután következett a *poesis* és végül a retorika. Ennek elvégzése után a tanuló frekventált s ezután fellépett az akadémiai fokra, ahol az ú. n. filozófiai tanfolyamon nyilvános előadásokat (*publicae lectiones*) hallgatott. A torockói iskolára nézve a főkonzisztórium 1781-ben külön szabályokat hozott. Vizsgálat évenként kétszer volt, melyekre a konzisztórium 1848 előtt biztosokat küldött. A szintaxis elvégzése után a tanulók innen Kolozsvárra, vagy Tordára mentek tovább tanulni. 1850 után életbelépett a Thun rendszere itt is: a 4 elemi osztály felé még 2 gimnáziumi osztály állíttatott.

Ennek a félig falusi, félig városi partikulának az adta meg különös jelentőségét, hogy *alumniával* volt kapcsolatos. Az eklézsia jobbmódú és áldozatkész tagjai 12—16 tanulót láttak el élelemmel. A tanulók 3 csoportba osztva minden esti templomozás után megkántáltak 6—7 házat, elénekelték egy egyházi ének első versét s kaptak kenyeret, szalonnát. A mészárszékből szombatonként egy font húst, melyet a jobb házak megpótolva, vasárnap délre megkészítettek. Sátoros ünnepeken az egész községet végigjárták s akkor pénzt kaptak. Szentmi-

hálynapiján pedig a templom ajtójában gyűjtöttek (astatio). A kántálás 1876 szept. 1-én szűnt meg, mikor a Koncz János-alapból évi 150 frt utaltatott s emellé az eklézsiái tagok adományából oly alap gyűlt, melyből az élelmezés ellátható. Sátoros ünnepeken az Aranyosszéki eklézsiákba is kiment egy-egy tanuló s házankénti kántálással évenként begyűlt 150—200 frt, melynek harmada a rektoré volt azért, mert az alumnusok tandíjat nem fizettek. Az alumnusok keze alatt voltak olyan kicsi községi gyermekek, kiknek tanításáért a szülők élelmet, vagy pénzt fizettek. Nagyon sokan tanultak itt és így egyházunk jelesei közül, pl. Koncz János, Uzoni Szóts Sándor, Bagoly Sándor, Lokodi Sándor Mózes, Nagyajtai Incze Mihály, Kriza, Kelemen Benjámin, Brassai, stb. Kolozsvárról ide mindig a legjobb és legalkalmasabb végzett diákok küldettek ki mestereknek, pl. Csanádi, Kovácsi Tamás, Márkos György, Szabó Sámuel, Gyergyai Pál, Sebes Pál.

Ebben az állapotban találta az iskolát az 1868. évi népoktatási törvény. Filep Albert tanfelügyelő 1870-ben az eklézsiaával tárgyalni kezdett. Az eklézsia kijelentette, hogy iskoláját az eddigi 2 tanítóval továbbra is megtartja felekezetinek, de a kormány fizessen egy harmadikat. Az E. K. T. Koronka esperes jelentésére azt az útasítást adta, hogy községi iskolaállítás kérdésében tartsa magát az 1870—1864. sz. a. közölt elvekhez. Ettől kezdve 1875-ig nem történt semmi. 1875. jul. 14-ről Koronka esperes egy jegyzőkönyvi másolatot terjesztett fel, melyet az iskola községivé alakítása ügyében vettek fel jún. 29-én Filep Albert tanfelügyelő, a község és eklézsia képviselői, Koronka esperes és Szigethy Sándor köri felügyelő gondnok jelenlétében. Eszerint az eklézsia átadja a telket épületekkel, tanítói lakásokat, fizet 2 tanítót, fenntartja ezek választási jogát a püspök megerősítése mellett. A község az államtól kapandó segélyből fizet 2 tanítót, ezeknek lakást ad, fizeti a dologi kiadásokat, az iskolai adót. Az E. K. T. 1875. jul. 18-án engedélyt adott a szerződés megkötésére úgy, hogy a 6. elemi osztály fölébe még egy háromosztályos felső népiskola állíttassék, a leányiskolában okleveles tanítónő tanítson s a tannyelv magyar legyen. 1876-ban, míg az új iskola felépülne, alkalmas helyiséget béreltek s kinevezték Pál Róza tanítónőt. *Igy a felekezeti iskola 1876 szept. 1-vel községivé lett.* Ekkor szűnt meg a két gimnáziumi osztály is hivatalosan, habár még néhány évig a rektor magánilag tanította a latint, s *lett hatosztályú elemi népiskola.* E tényeket az E. K. T. 1877. jan. 14-én tudomásul vette s a 2 gimn. osztály megszüntéről a minisztert értesítette. Az 1877. évi főtanácson jelentette az E. K. T., hogy az iskola jellege a múlt évben megváltozott, az I—II. g. osztály megszűnt s azok a más vallású vidéki tanulók, szám szerint mintegy 30, akik tanulmányaikat folytatni akarják, latinból

magán úton nyertek oktatást. Előnynek látja a változásban azt, hogy fenntartásához a közoktatási kormány is hozzájárul, de sajnálja, hogy az építkezés még nincs meg, holott a tanulók száma ezt múlhatatlanul igényli. És szükség még egy s később egy 4-ik kinevezése is, hogy a felső népiskola teljesen be legyen állítva. 1884-ben építettek egy teljesen megfelelő épületet s ebben az alumnusi tanulók részére egy lakószobát. Tanítók voltak: 1873—76-ig Pálfi János, másodtanító 1876-tól Csegezi Sándor, 1880-tól Vaska Béla, 1887-től 1894-ig Derzsi Domokos, 1894-től Kovács István, 1895-től Buzogány Elek. Tanítónők: 1876-tól Pál Róza, később Kántor Józsefné, Koszteczy Anna, 1887-től Vaska Béláné Tana Lujza. Ferencz József az 1894. évi főtanácsot megnyitó beszédjében kénytelen megállapítani, hogy az iskola ügye még soha sincs teljesen rendezve, mert az egyházi és polgári község közötti viszony nincs szerződésileg körülírva és biztosítva. Csupán egy jegyzőkönyv van, melyre támaszkodhatik a község és eklézsia. Most a község szeretné államivá változtatni az iskolát. Püspöki vizsgálat alkalmával felhívta az érdekelteket, hogy rendezzék e viszonyt. „Egy dologra nézve azonban tisztában lévén, t. i., hogy *a régi alumnusi rendszer sem így, sem úgy többé fenn nem tartható*, miután az egyházközség is azt óhajtotta, az *alumnusi rendszert, mint olyant, beszüntettem*, biztosítván az egyházközséget arról, hogy e címen levő alapítvány jövőre is oly módon fog felhasználtatni, hogy az mind az alapítvány természetének, mind az egyházközség érdekeinek megfelelően.”¹²⁵

h) *Leányotthon.*

A nőnevelés kérdésével, mint egyházkormányzati teendővel, először a millenium évében találkozunk nálunk. Abban a felhívásban, melyet a püspök javaslatára az E. K. Tanács egy „ezeréves emlékalap” megteremtése céljából híveinkhez küldött, (K. M. 1896. 55—57. l.) a szükségletek felsorolása között olvassuk: „Ki nem érezte és nem érzi közülünk, hogy tekintettel a nőnevelés fontosságára s ez irányban napról-napra fejlődő igényekre, *mily nagy a hiánya egyházunknak*, hogy nincs felsőbb leányiskolája, amelyet hazánkban ma már egy vallásfelekezet sem nélkülözhet és rajtunk kívül nem is nélkülöz.” A felhívás nem járt azzal a szép anyagi eredménnyel, mint két évtizeddel ezelőtt a Dávid Ferenc-alapra való felhívás. Aztán az egyház kormánya is más, nagyon súlyos kérdések megoldásával volt elfoglalva, minők az egyházszervezés elő-

¹²⁵ Benczédi Gergely: A torockói iskola és tanítói. K. M. 1892. 199—209. l.

készítése és a kollégium építése. Mikor ezek már megvoltak oldva, akkor került a kérdés 1911-ben ismét napirendre. A főtanácsi bizottság a figyelmet a nőnevelés fontos ügyére hívja fel, hogy a leánynövendékek képzésére, a vidéki leánytanulók elhelyezésére és felügyeletére szolgáló központi intézet lenne felállítandó, melyben kellő ellátás és felügyelet mellett egyházunk szellemében neveltetnének tovább. A főtanács felhívta a gondolat felkarolására az E. K. T. figyelmét. De a felhívás szabatosabb meghatározás nélkül egész általánosságban szólt. Határozottabbá tette a gondolat körvonalait a háború, amely a férfierőket a lövészárkokba szórította s a teendőket részben a nők vállaira tette. Az 1916. évi főtanácsi bizottság általános jelentésének első pontja hangsúlyozza a nőnevelés fontosságát s rámutat arra, hogy ma már nem teszünk eleget egyházi kötelességünknek, ha csak a múlt épületeit tatarozgatjuk. A holnap jövőbenező, tervszerű munkát követel, miben eddig „felette fogyatékosak” voltunk. A háború miatt itthon megfogyatkozott férfierő, ha átmenetileg is, tárt kaput nyit a női érvényesülésnek, sőt a szükséglet a női tevékenységet egyenesen igényli. Leányainknak hivatásuk betöltésére való előkészítése a legszorgosabb egyházi feladat. A testvéregyházak erre a célra önkéntes adományokon kívül a hadbavonult harangok kapandó ellenértékét veszik kölcsön. A nemes példa követésre unszol. Ugyanez alkalommal az egyház a püspök püspökségének 40 éves fordulóját ünnepelte. Gál igazgató üdvözlő beszédében, miután áttekintette az iskolaügy terén vezető munkásságát, így szólt: „S ha még nőnevelésünk parlagon hagyott ügyét megoldhatná, iskolaügyi politikájára feltenné a koronát.” A főtanács a Berde-ebéd 600 K költségét egy létesítendő *unitárius leányotthon* céljaira rendelte félretenni. A főtanácsi bizottság megokolása, amely a kérdést a megfogyatkozott férfierővel akarja támogatni, nem erősíti, hanem gyöngíti az elvi álláspontot. A nőneveléssel foglalkoznunk kell a háborútól függetlenül is. A r. katolikus egyház korán észrevette, minő fontos érdekek fűződnek a nők öntudatos, katolikus szellemű neveléséhez. És az intézeteket egymás után állítják fel országszerte. A protestánsok ezt a kérdést mindezideig figyelmen kívül hagyták. És csak most vették észre, minő veszedelem rejlik abban, ha leányaink katolikus leányiskolákat keresnek fel. Jó jel, hogy a hiányt már mi is érezzük. A múlt iskolai évi statisztika szerint 269 leányunk volt felső leány-, polgári leányiskolában és tanítónőképzőben. Ezek a legjobb esetben hetenként csak kétszer kerülnek az unitárius hitoktató hatása alá. Ez nem nevel öntudatos, erőshitű híveket. Pedig tapasztalat igazolja, hogy a nő hatása vallási kérdésekben a jövő nemzedékre erősebb, mint a férfié. Ilyen előzmények után jelentette az E. K. T. 1917-ben a főtanácsnak, hogy szükségesnek tartja

a leányotthon felállítását Kolozsvárt, de csak a háború után, önálló leányiskola állítását pénzügyeink nem engedik.

A háború utáni első évben *1919/20-ban a leányotthon megkezdte működését* a kollégium északi sarkán a földszinten levő helyiségekben, kissé későn, mikor az iskolai év már megkezdődött. Ez is az oka, hogy az első évben csak 11 tanulója volt. Az 1921. évi főtanács elfogadta e sorok írója által készített szabályzatot. E szerint az igazgatás és felügyelet a kollégiumi igazgatóság hatáskörébe utaltatott. A közvetlen felügyeletet egy felügyelőnő végzi. Célja: a kolozsvári különböző iskolába járó unitárius s ha a hely engedi, más vallású leányok elhelyezése. A növendékek a kollégium konviktusában étkeznek. A díjak: évi 2000 K, 100 kg. szitált búzaliszt, 4 kg. zsír. A második évben már 30 volt a növendékek száma, akik zsúfoltan voltak elhelyezve, mert összesen csak 6 helyiség volt, melyek közül egy a felügyelőnőé, másik a szobalányé és a harmadik a betegszoba. A főhatóság az igazgatóságot felhívta, hogy a fejlesztés érdekében terjesszen elő javaslatot. Az igazgatóság jelentette, hogy fejlesztésről addig szó sem lehet, míg az otthonnak a jelenlegi helyiségeiben kell szorongania. 1921/22-ben egy zongorát vásároltunk (20.000 lei), mert a növendékek kijártak a városba, ki ahol zongorát bérelhetett, ami a felügyeletet megnehezítette. A következő évben a jelentkezők száma oly nagy volt, hogy helyiség hiánya miatt sokat el kellett utasítanunk. Ugyanekkor az összes helyiségeket kifestettük és hozzácsatoltunk az alagsorból két helyiséget, az első emeleten két teológiai tantermet és a kollégium többi helyiségeitől falakkal teljesen elzártuk. A kormányképviselő kifogásolta, hogy az otthon a kollégium helyiségeiben helyeztetett el, habár teljesen elzárva. Ez időben kezd a Nők Szövetsége melegen érdeklődni az otthon ügyei iránt, melynek segítségével egy műsoros táncestélyt rendeztünk, ami a szükségletek fedezésére 8296 lejt jövedelmezett. Kauntzné¹²⁶ irodalmilag ad hangot annak a felfogásnak, hogy a nőnek munkakört kell biztosítani az egyház életében. Elévültnek mondja egyházi alkotmányunknak azt a szakaszát, mely önálló és nem önálló nőket különböztet meg s hivatkozik arra, hogy a száz év. egyházban Segesvárt már van női presbiter. Rámutat a katolikusok szociális iskoláira és kurzusaira, melyekben a nőkérdésre mind nagyobb súlyt helyeznek és Ravasz felfogására, mely szerint az egyháznak családiasodni kell s ebben az asszonynak olyan főhelyre kell jutni, mint a családban. Nem szabad történelmi előítéletek mögé bujni, hanem a nőket, mint egyenlő értékű társakat kell az

¹²⁶ A nőmozgalom nálunk. K. M. 1924. 206–212. l. és: A nőkérdés mint kultúrprobléma. Ú. o. 152–154. l.

egyházban munkára bírni. A leányotthon igazgatásában több szerep kellene, hogy jusson a nőknek, kik helyettesítenék a távollevő anyákat, megteremtenék a lelki kapcsolatot az otthonlevő szülők és itteni nevelők között. A városi fiuk szülőit is időről-időre értekezletre kellene hívni a német Elternabendek mintájára. Ez a nőkérdés nemcsak a 19. század nagy gazdasági átalakulásának következménye, ami csak elősegítette és siettette a folyamatot, hanem általános kultúrprobléma, melyhez a fejlődő emberiségnek szükségképen el kellett jutnia.

1923/24-ben a közoktatásügyi vezérfelügyelőség egy helyszíni szemle után kijelentette megelégedését a helyiségekkel. A következő évben vannak olyan növendékei először, akik román állami iskolákba járnak. Kauntzné a kalapkészítést tanította, Boros hetenként bibliamagyarázatot és lelkigyakorlatot tartott. Többen ajándékoztak képeket, süteményt. Két jól sikerült háziünnepélyt tartottak, ami 9879 lej jövedelmet hozott a növendékek segélyezésére. Mostantól kezdve a Nők Szövetsége szeretettel és örökdő gonddal kíséri működését.

1925/26-ban az elhelyezés javult, mert egy nagy hálószobával, zongorahelyiséggel és fürdőszobával bővült. 4 hálóban, 3 egymásbanyúló dolgozóban kényelmesen elfértek. A felszabadult konyhahelyiség lehetővé tette a házi mosatást. Naponként két csoportban jártak sétálni. Halottak napján a temetőben unitárius nagyjaink sírjára virágot helyeztek. A húsvéti szüneten megnagyobbított az udvar, ahol szabadon mozoghattak és játszhattak. A reggelit januártól, az ebédet és vacsorát is májustól kezdve nem a konviktusban, hanem az Otthonban szolgálták fel. Eljártak az Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Múzeum-Egyesület felolvasásaira, a kollégium ünnepélyeire, az unitárius nők kötőkéire és ifjúsági színelőadásokra. A gimnáziumban rendezett táncanfolyamra 12-en felügyelet mellett. Vasárnap templomba, télen vasárnapi iskolába. Vasárnap esténként egyházi énekeket gyakoroltak. A nőbizottság karácsonyfa-ünnepet rendezett. Többen adományokat adtak, miből bevétel 20522 lej. Ebből fedezték a fürdőszoba berendezését és az udvar deszakerítését. Ápr. végén skarlát miatt 4 hétig zárva volt. Eddig a 2 első évben felügyelőnő özv. Bedő Gáborné, azután Péter Róza tanítónő, 1926/27-től Sigmond Ilona tanítónő, 1927 jan. 1-től a betegszoba felügyelője, Gombos Eszter. 1926 nov.-ében a városban skarlát lépett fel és az Otthonban is 4 megbetegedés történt. Év folyamán többen adakoztak. Különösen Mikó Lőrincné a felszerelést áldozatosan gyarapította. Az 1927/28. iskolai évben a Nők Szövetsége egy árvaleány egész konviktusi díját (7000 lej) fizette, öten ruha- és cipősegélyt kaptak. A főtanács alkalmával tartott előadás jövedelme 14000 lej, több vidéki Nők Szövetsége 3960 lejt és értékes szőtteket adtak a betegszoba felszerelésére.

Végül álljon itt egy kis kimutatás a létszám alakulásáról:

1919/20-ban	év elején	11,	év végén	11,	ebből unitárius	8
1920/21-ben	„	30,	„	27,	„	22
1921/22-ben	„	38,	„	37,	„	24
1922/23-ban	„	56,	„	56,	„	46
1923/24-ben	„	56,	„	56,	„	54
1924/25-ben	„	52,	„	51,	„	46
1925/26-ban	„	57,	„	46,	„	40
1926/27-ben	„	50,	„	42,	„	23
1927/28-ban	„	56,	„	48,	„	31.

Ide tartozik megemlíteni azt is, hogy mivel a miniszterium a koedukációt ismételt előterjesztésre sem volt hajlandó megengedni, az E. K. T. Keresztúrt akart egy polgári leányiskolát felállítani a fiúgimnázium épületében délutáni tanítással. A miniszterium ezt sem engedte meg, azzal a megokolással, hogy az új iskolai törvény meghozataláig semmiféle új iskola felállítását nem engedélyezi. Így 1920/21-ben ott leánynövendékek részére délutánonként magántanfolyamokat tartottak.

i) *Elemi iskolák.*

Eötvös megalkotta a felekezetieskedő közszellem zajongása közben és tiltakozása ellenére az 1868. évi 38. t.-cikket a népoktatásról. Ez a törvény egészen új helyzet elé állította az egyházakat. A protestáns felekezetek felzúdultak ellene. Nekünk is álláspontot kellett foglalnunk e kérdésben. A közvélemény két táborra oszlott. Egyik táborban voltak a konzervatívok, akik meg voltak elégedve a régi felekezeti iskolával s legfeljebb hiányaik pótlását kívánták. A másikban a haladó szelleműek, akik hazafias kötelességüknek tekintették a törvény melletti állásfoglalást. Kriza ez utóbbi táborba tartozott. Farkas György espereshez intézett levelében dicséri a marosköri pap-ságot községi iskolák állításában való buzgólkodásáért, mert a merev bizalmatlansággal semmire sem mennek „a felekezeti slendriánnak oly heves pártolói”. És közli vele, hogy ő sürgette, de mindeddig hiában, a határozatot, mert mind a cunetatori eljárás mellett voltak. A kérdésnek most már el kell határoztatni, mert különben a törvényből semmi jó sem származhatik. Akik az unitárius betű nyilvánossága előtt hozzászóltak a kérdéshez, Várady Károly, Kozma Ferenc, mind mellette voltak. Utóbbi nem tudja megérteni, hogy lehet „most az iskolát saját magunktól féltetni?” A közvéleménynek ilyen megnyilatkozásai közben adja ki az E. K. T. 1870—164. sz. rendeletét, melyben kijelenti, hogy nem ellenzi, nem akadályozza és nem gátolja községi iskolák állítását, ha az összes dologi és személyi kiadásokat a község hordozza. Mihelyt a közsé-

gek a törvény kívánalmainak megfelelő jól rendezett községi iskolákat állítanak, hajlandó lesz felekezeti iskoláinkat, melyeket úgyis csak híveink túlfeszített áldozatkészségével tudtak fenntartani, megszüntetni. De mindaddig fenntartjuk, míg maguk a községek megfelelő iskolákat állítanak. De „megfoghatatlan és érthetetlen”, hogy az állam minden eklézsiával külön egyezsége lépjen. Lemondani arról, ami az eklézsiáé s a községnek adni, nem lehet, nem szabad s erre jogosítva egyetlen eklézsia sincs. És határozottan tiltakozik és óvást emel az ellen, hogy bármely eklézsia a polgári községnek iskolatelkét, épületét, jövedelmét átadja s ezzel a községnek áldozatot hozzon. Ebből a rendeletből látjuk, hogy az egyház a községi iskolának nem elvi ellensége és hogy félti az egyházközségek vagyonát. Aki ismeri egyházunk multját s minden vagyonunkból való kifosztatásunkat, aki tudja, hogy iskoláink megmentése érdekében 1856—57. kivetett rovatat még mindig nincs kifizetve, sőt olyanok is voltak, akik a megfizetést megtagadták, azt állítva, hogy a kötelezettség annakidején csak pro forma történt, az megérti az E. K. T. tiltakozását egyházközségi vagyonátadása ügyében. De a tanács nem vette észre a kérdés nemzetiségi vonatkozásait s így a rendelet által megnyitott út olyan lejtőnek bizonyult, melynek faji kultúrát és szellemet megőző hatását a maga egész valóságában csak az imperium változása óta látjuk. Ma már tudjuk, mi lett volna a helyes út. Meg kellett volna várnunk azt a negyedszázadot, mely a törvény meghozatala óta eltelt addig, mikor az állam már a felekezeteket is kész volt támogatni népiskoláik fenntartásában. Így elvesztettük a háború előtt népiskoláinknak háromnegyed részét s nem vettük észre, hogy ezalatt meg a szászok és románok iskoláinak száma nemcsak nem apad, hanem gyarapodik. És közben azzal is áltattuk magunkat, hogy iskoláink száma tulajdonképpen nem apad, hanem átváltozik községivé, illetőleg egy új áramlat következtében 1883 után államivá. Daniel főgondnok 1883. évi főtanácsot megnyitó beszédjében mondja, hogy autonómiánkhoz ragaszkodik, de a felekezetek féltékenységében nem osztozik s „ha elemi iskoláink száma apad, az nevelésügyünknek csak előnyére válik, jobb berendezés, több tanító alkalmazása által”. Ugyanez a helyzet volt a reformátusoknál,¹²⁷ hol indok szintén a gyülekezetek szegénysége s a hazafiasság. Iskoláik nagy részét ők is elveszítették, „míg a másfelekezetűek és a nemzetiségek a magukét megtartva, érték iskoláik birtokában azt az időt, mikor az állam már iskoláik fenntartásában is támogatta őket. Az államosítás hátrányára volt a vallásos nevelésnek, a felekezeti öntudat erősödésének és állandó csábítás volt az iskolával bíró eklézsiákra

¹²⁷ Pokoly: Az erdélyi ref. egyház története. III. 207—214. l.

nézve, hogy ezek terheitől szabaduljanak. A reformátusok a millenium évéig 587 iskolájukból 274-et adtak át.

Ferencz József nem lelkesedik az államosításért. Már 1873-ban kifejezi ez iránti nézeteit.¹²⁸ „Én anélkül, hogy legkevésbé ellensége volnék a korszellem amaz áramlatának, mely a nevelés ügyét azáltal kívánja előmozdítani, hogy abba az államot is részvételre hívja fel, anélkül, hogy az állami intézetek iránt a legkisebb ellenszenvet is éreznék magamban, *óhajtánám, hogy amíg lehet, iskoláinkat tartsuk meg, azokat fejlesszük, tökéletesbítsük. Az a társadalom, mely mindent a kormánytól vár és remél, a rothadás elemeit hordja magában*“. Az állam által soha egy nemzet sem lett naggyá, hanem eltörpült, ha saját szükségéiért önmaga tenni és áldozni nem tudott. Az áldozás hiányának sokszor nem a szegénység az oka, hanem a közöny, részvétlenség, a lelkesültségnek kihalása. Különben az E. K. T. álláspontja iskoláink átadása tekintetében idők folyamán bizonyos ingadozást és következetlenséget mutat. 1875-ben mentegetőzve jelenti a főtanácsnak, hogy iskoláink községivé tétele érdekében „a maga részéről seholsem kezdeményezett“. A következő évben az új püspök jól átgondolt és rendszeresen felépített programjában „egyházunk sajátos intézményeit félti, még pedig saját maguk közönyétől“. Két évvel később, 1878-ban az E. K. T. azt jelenti a főtanácsnak: *„őszintén megvallva, nem örömmel veszi felekezeti iskoláinknak községi vagy államiakká való változtatását*“. Kétségtelen, hogy e kijelentésben az új püspök felfogásának hatását kell látnunk, aki új felfogást hozott a dolgok intézésébe, de nem elég erélyt arra, hogy a megindított áramlatot feltartóztathatta, vagy megakadályozhatta, vagy más irányba terelhette volna. 1884-ben a püspök jelentésében fájdalmasan kénytelen megállapítani, hogy „az iskolamesterség inkább csak cím . . . tisztük alig terjed ki egyébre az énekvezérségnél. És ezideig 38 iskolánk változott át községivé, 7 pedig teljesen megszűnt. „Mindenesetre oly tüneménye iskoláinknak s ennél fogva népnevelésünknek és mesteri állomásainknak az átváltozása, hogy ezzel rövid időn tüzetesen kell foglalkoznunk“. Az iskolák községivé vagy államivá változtatásánál az eklézsia és iskola közötti viszony kezdetben nem szabályoztatott. Láttuk, hogy az 1870. évi rendelet „megfoghatatlannak és lehetetlennek“ mondotta a minden eklézsiával való szerződéskötést. 1881-ben, miután már több iskolánk átalakított, az E. K. T. utasította az egyház-községeket, hogy a viszony szerződésileg szabályoztassék és erre nézve szerződésmintát állapított meg. Es jelentést kért arról, hogy a viszony szerződésileg van-e szabályozva, vagy nincs és elrendelte a szerződések másolatainak felküldését.

¹²⁸ Egyházi főtanácsunk közgyűlése. K. M. 1873. 349–34. l.

1883-ban megismétli a szerződés kötés iránti rendeletét. S még 10 év múlva, 1893-ban is kénytelen megállapítani, hogy több egyházközség nem állította ki a törvénynek megfelelő szerződést, amit újból megrendelt.

Az új helyzet megváltoztatta a régi iskolamester-képzés módját, az alkalmazás feltételeit. A régi mesterek képzése azonos volt a papokéval. A belső emberi pályára készülők közül a jelesebbek papoknak rendeltettek, a gyengébbek mestereknek. Sőt nagyon gyakran történt, hogy VII–VIII. o. tanulók — iskoláik végzése előtt — rendeltettek ki mestereknek. Az országos törvény most szabályozta a tanítóképzést s az állam tanító-, majd tanítónőképző-intézeteket állított fel. Ahogy a viszonyok rendeződtek, olyan arányban kezdett kevesbedni az iskolamesterek száma, kiknek helyét rendre okleveles tanítók foglalták el. A miniszter 1876 óta kezdte sürgetni okleveles tanítók alkalmazását. E. K. T. kérte a minisztert, hogy mivel ilyeneket nem mindig lehet találni, szükség esetén a papnöveldéből, vagy a gimnázium felső osztályaiból kinevezendő mestereket is tekintse rendes tanítóknak. De a tanügyi hatóságok csak tovább kifogásolták a tanképesítővel nem bíró tanítók működését. 1877-ben E. K. T. újból felírt a miniszterhez s most már azt is hangsúlyozta, hogy nálunk a tanítók egyszersmind *kántorok* is és egyházi szolgálatokat kötelesek tenni. Ezért kénytelenek nem képezdei növendékeket, hanem más képességgel bíró tanítókat kirendelni a papnöveldéből, vagy a gimnázium felső osztályaiból. És kérte a minisztert, hogy a püspök kinevezési okmányát tekintse képesítési okmánynak. A miniszter, a törvényre hivatkozva, tagadólag felelt s ezért az E. K. T. megrendelte az 1868. évi 38. t.-c. életbeléptetése után kinevezett tanítóknak, hogy egy év leforgása alatt képesítő vizsgát tegyenek. De még az 1894. évi közigazgatási jelentés is panaszolja, hogy tanítóink a többször megújított rendeletnek, hogy oklevelet szerezzenek, nem tettek eleget. A tanács már most látja, hogy ez „olyan kérdés, amely könnyen bonyodalmakra és nehézségekre szolgáltathat alkalmat” s csak az nyugtatja meg, hogy a végzett növendékek száma szaporodik s remélni lehet, hogy csekély javadalmazású iskoláinkhoz is lehet kapni közülök tanítókat. Az 1878. évi püspöki jelentés aggódik azon, hogy a „mesteri” állások betöltése hova-tovább mind nehezebbé válik. A papnöveldéből senki sem vállalkozik, a gimnáziumból is alig valaki. A „tanítóképezdések” oly igényekkel lépnek fel, melyeket szegényebb eklézsiáink nem tudnak kielégíteni. Előfordulhat, hogy a község és eklézsia a „tanítót és mestert nem tudja egy személyben egyesíteni.” Mi történik akkor? Minő állást foglal el az a mester, aki nem tanít, csak énekvezérségre lesz hivatva? Eddig még nem volt baj, de az iskolamesterség ügyével „egy nagy

átalakulás küszöbén állunk." Gondolkozzunk a megoldáson! Ez a kérdés még ma, majdnem 60 év múlva is, fennáll megoldatlanul! Az 1880. évi püspöki jelentés szerint iskolamestereink, egy kivételével, mind okleveles tanítók. Ez éles ellentétben van az 1885. évi tanügyi jelentésnek azzal az adatával, „hogy jelenleg 30 tisztán felekezeti oly iskolánk van, melyekben mestereink tanítók s 14 olyan, amelyekben a papok egyszersmind tanítók is.” 1894-ben pedig 9 tanítói állást töltöttek be olyan lelkészek, akiknek a miniszter csak kivételesen ígérte meg az engedély megadását. Torda és Maros-Torda megye hatóságai pedig ugyanakkor felhívtak a paptanítóságok beszüntetésére, mert különben bezárják az iskolát. E helyzet miatt a püspök iskolamesterek képzésére tett javaslatot s az 1880. évi főtanács (53. sz. a.) meghatározta, hogy a kolozsvári állami tanítóképző intézetbe felvett növendékeknek helyet kell adni a kollégiumban; ezek fegyelmi tekintetben az iskola törvényei alatt állanak; orgonálásra, vallásos énekekre taníttassanak, hogy kántorok lehessenek; ösztöndíjban részesíttessenek: a májusi ösztöndíj-alap kizárólag nekik adandó. A végzett és oklevelet nyert jelölteknek alkalmaztatásukig hely adassék, elemi iskolai tanulók mellé magántanítókul alkalmaztassanak s az elemi iskolába köztanítókul.

1882-ben, mikor szerződés kötését rendeli el, egyben felvilágosítást kér arról is, hogy az átalakított iskoláknál alkalmazott mesterek munkakörét és javadalmazását illetőleg minő intézkedéseket tart a kör szükségeseknek? 1883-ban a vargyasi zsinatra jelenti az E. K. T., hogy a község, vagy állam és egyházközség közötti viszonyt szerződéssel úgy kívánja szabályozni, hogy a községi, vagy állami iskola tanítói egyszersmind a kántori teendőket is teljesítsék. A következő évi püspöki jelentés pedig azt mondja, hogy az iskolamesterség inkább csak cím s tisztük alig terjed ki egyébre az énekvezérségnél.

Az iskolák községivé, majd államivá alakításának eredménye az lett, hogy a népoktatási törvény életbeléptetése után 15 évvel, az 1882/83. és 1883/84. évi miniszteri jelentés szerint már 45 iskolánk szűnt meg felekezeti jellegű lenni. Az abszolutizmus alatt iskoláink száma 108 volt s 1880-ban már csak 65. A többi felekezeteknél az 1879/80. és 1880/81. évi miniszteri jelentés szerint a helyzet ez: 1869-ben állami iskola egy sem volt; most van 266, községi több 1190-nel; r. katolikus több 194-gyel, görög kath. és keleti több 365-tel, ág. evangélikus több 46-tal, református kevesebb 128-cal, unitárius kevesebb 35-tel. Tehát csak a két magyar egyház iskoláinak száma apadott, a többié mind szaporodott. Ez a helyzet a század utolsó két tizedében és a 20-ik század elején a háborúig még romlott. Az 1896/97. évi miniszteri jelentés szerint unitárius felekezeti iskola van 38, a tanítók száma 45.

Az egész idő alatt csupán 1889-ben és 1890-ben találók adatokat arra, hogy új iskolák épültek Búzaházán, Iklandon, Nyárádszentmárton-Csíkfalván, Polgárdiban, Mezőberényben és Szinden, az utóbbi az Emke segítségével. Az 1896. évi főtanácsban a közigazgatási jelentés panaszoja, hogy a kormány által felállított milleniumi iskolák következtében számos eklézsiánkban felmerült az iskolarendezés kérdése s „minthogy minden egyházközségünkben még nincs véglegesítve az átalakulás, megszűnt iskoláink számáról még nem tehetünk határozott jelentést.”

A népoktatási törvény életbeléptetése óta a század végéig a következő lényegesebb intézkedések történtek a népnevelés érdekében: Az 1873. évi főtanács, melynek főtárgya a nevelésügy volt,¹²⁰ határozta, hogy 1) szedessék mindenütt 1 frt tandíj; 2) nagyobb eklézsiáink leánygyermek számára külön leányiskolát állítsanak nőtanítóval; 3) jövőben csak kivételesen alkalmaztassanak gimnáziumi tanulók tanítóknak; 4) az ismétlő iskola mindenütt megkezdendő; szerdán és szombaton d. u. csak ezeket tanítsa a tanító; 5) a vasárnapi oktatás ezután is fenntartandó, sőt kiegészítendő azzal, hogy a felnőtteknek téli estéken népszerű előadásokat kell tartani és végül 6) a presbiterium a pap és gondnok mellé nevezzen 2—3 tagot *kebli iskolaszékül*. E határozatok között legfontosabb az utolsó, mellyel Kovácsi külön cikkben foglalkozik.¹³⁰ A népoktatásügyi törvény a népnevelést kivette a közigazgatás hatásköréből s a tanfelügyelőség, megyei iskolai tanácsok és iskolaszék hatáskörébe utalta s ezzel a személyes felelősség testületivé lett. A bajt növeli még az, hogy az új szervnek nincs végrehajtó hatalma. A szervezett 3 tagú bizottságnak sem lesz, de mégis az érdeklődés felébredését és terjedését várja tőle. Mert lesz a tanító mellett egy kis kör, melynek tagjai az iskola ügyét szívéükön fogják hordozni. Ettől több sikert vár, mint a törvényektől és hivatalos rubrikáktól. A jó gondolat a nevelésügyi bizottságtól származott. Ezt a háromtagú iskolaszéket az 1877. évi főtanács a törvény által rendelt *héttagú iskolaszékké* rendelte változtatni, illetőleg szervezni. Az 1874. évi főtanács megállapítja az iskolázásban a sok fogyatkozást és hiányt, amelyek most annál jobban feltűnnek, minél jobban megismerik az állami törvény követelményeit. A régi felekezeti iskolázásnak egyik legnagyobb baja volt, hogy a tanítás jóformán csak a téli hónapokban folyt, mikor a gyermekek az őszi és kora tavaszi mezei munkálatoknál nem voltak elfoglalva. A főtanács meghagyja, hogy a vizsgákat május végén — nem előbb! — tartsák meg, mint

¹²⁰ Ferencz József: Egyházi főtanácsunk közgyűlése. K. M., 1873. 349—364. l.

¹³⁰ Az 1873. évi főtanács 7. sz. határozata. K. M., 1874, 77—80.

a törvény rendeli és hogy a gyermekek 6 osztályba osztassanak minden iskolában koruk és előhaladottságuk szerint. De a nagyobb gyermekeket, kik szülők mellett a munkában jól felhasználhatók, nehezen lehetett iskolába kényszeríteni. Az 1881. évi főtanács szigorúan megrendeli, hogy 12—15 éves gyermekek az ismétlő iskolába kényszeríttessenek s a gyermekek osztassanak be, ha 6 osztályba nem lehet, legalább 4-be.

1877-ben az E. K. T. szükségesnek tartván a törvényes viszonyokhoz való alkalmazkodást, iskoláink számára elfogadta az 1868. évi 38. t.-c. értelmében megállapított állami tantervet s megtette a végrehajtásra szükséges intézkedéseket. De 1879-ben „az egyöntetőség eléréseért” újból el kellett rendelni alkalmazását, mert nem léptették mindenütt életbe. Most megkezdték munkájukat az új törvény (1876. évi 24. t.-c.) alapján a megyei közigazgatási bizottságok. „A viszonyokkal számolni nem akaró buzgalommal” sorakoztatták fel és kifogásolták iskoláink hiányait. Ahol lehetett, a hiányokon segítettek, ahol az anyagi viszonyok miatt még szerényebb követelményeknek sem tudtak megfelelni, ott engedélyt adtak az iskola községivé, vagy államivá alakítására. Sürgették tornahelyiségek és faiskola berendezését. Az E. K. Tanács az előbbi szükségét nem látta, utóbbiak berendezését minden eklézsiában elrendelte. (1877. évi főtanács). Kifogásolták, hogy több iskolának nincs deszkázott, hanem csak tapaszos padlója, nincsenek veteményes kertjei, gazdasági mintahelyei. A keresztúri 1879. évi zsinat nem tartotta lényeges fogyasztásnak ezeket s azt sem, hogy iskoláinkban nem folytatnak iparágakat, minthogy ezek nem illeszthetők be s nem tartoznak népiskoláink munkálkodásának keretébe.

Ez a zsinat elrendelte minden körben a nevelésügyi bizottság felállítását, melynek teendője év végén a vizsgálóbiztosok jelentésének felülvizsgálása, kimutatások összeállítása és felterjesztése. Ilyen bizottság a küüllői körben már van s jó hatása már munkálkodásának első évében feltűnt. 1884-ben már a marosi körben is van ilyen. Az 1881. évi főtanács megrendeli a „tanügyi” bizottság (azonos a „nevelésügyi” b.-gal) mulhatatlan megalakítását. Továbbá, hogy az iskolák tanszerekkel, iskolai könyvtárakkal elláttassanak, gyümölcsfák, cserjék szaporítását, ápolását tanítsák; minden tanító vezessen mulasztási naplót, nyilvántartási jegyzéket arról, hogy mit tanított; legyen az iskola falán óraterv. A tanítók alakítsanak tanítóegyleteket, vagy iratkozzanak be ilyenekbe. 1885-ben újból megrendeli a tanügyi bizottságok mulhatatlan megalakítását.

Az iskolalátogatás tekintetében évről-évre sok a panasz. Az 1881. évi főtanács sajnálattal látta, hogy az iskolába járó tanulók száma az előző évihez képest tetemesen csökkent, különösen olyan községekben, hol községi, vagy állami iskolák

állításával a felekezeti megszűnt. Az 1883. évi zsinat szintén megállapítja, hogy a tanulók száma folytonosan apad. Az E. K. T. jelenti, „hogy statisztikai adatok nyomán kimutatták, hogy az unitárius írni-olvasni tudók száma nagyon csekély s ha a szülők gyermekeiket még tovább is így vonják el az iskolától, félő, hogy a megalázó tény még igazabb lesz”. Az 1884. évi tanügyi jelentés szerint „van haladás a tanulók számában s a tanítás rendszeresebb voltában. De még sok tanköteles nem jár iskolába. Ha ezen nem segítünk, attól lehet tartanunk, hogy vallásfelekezetünk kulturális állapotát nem kedvező színben feltűntető statisztikai adatok igazolva lesznek”. Az 1885. évi tanügyi jelentés népiskoláink „égető sebének” mondja nagyszámú tanulók iskolába nem járását és a sok mulasztást, ami nemcsak felekezeti iskoláinkban van így, hanem a községekben és államiakban is. Az 1889. évi jelentés szerint az iskolákba járók száma 1805-ről 1880-ra (78·77%) emelkedett, ami 9·17% emelkedést jelent. A községi, vagy államivá lett iskoláknál a múlt évihez képest hanyatlás van, mert 6377 tankötelesből 1334 nem járt iskolába. 1890-ben a püspök a statisztikai adatok jelentőségére hívja fel a figyelmet, mert országos népszámlálás előtt állunk, „amely a múlt alkalommal ugyancsak alásülyesztett volt, különösen a műveltség egyik mértékére nézve, amennyiben az írni és olvasni nem tudók szinte legnagyobb százalékát a mi egyházunk adta”. Ez a sajnálatos helyzet magára vonta a figyelmet. Kozma Ferenc (K. M. 1896. 390.) szerint egyházunk „sajnos helyzetbe kezd sodortatni”. Egyházunk népiskoláink nagyrészét, még pedig a javát, feladta. Állami iskolák állítása utóbbi időben szünetelt. Nincs elég tanterme s az iskolalátogatást nehéz szorgalmazni. A szorgalmazás joga az egyházzól átszállott más hatóságokra. S az eredmény az utolsó miniszteri jelentés szerint az, hogy a tankötelesek 81·65%-a járt iskolába. Ez átlagot a luth., r. katolikusok 6, a reformátusok 3, az izraeliták 1%-kal *multák felül*, az unitáriusok *több mint 3%-kal maradtak alul*. Utánuk állanak a görög keletiek 68, a görög katolikusok 63%-kal. Az 1890. évi népszámlálás szerint az unitáriusok száma 61.637, az országlakósságának 0·41%-a. Irni-olvasni tud a 6 éves koron felül:

ág. ev.	69·38%	férfi,	60·26 %	nő
ref.	63·11	„	53·58	„
unit.	56·66	„	39·79	„
r. kath.	55·48	„	43·04	„
g. kath.	17·65	„	9·28	„
g. kel.	16·41	„	11·69	„

A műveltségi viszonyok tekintetében tehát helyzetünk nem eléggé kielégítő. A miniszter 1889/90. évi jelentése szerint: az unitárius tankötelesek száma 10244, iskolába járt 8041 = 78·27%, holott

az országos átlag 81'51 %. 1869-ben a tankötelesek 50'42 %-a járt iskolába, a javulás 31'09 %. Minden ezer tankötelesből tényleg iskolába járt unitárius 774'3. Az országos átlag 815'2, mi az ötödik helyre kerültünk. Csak a gör. kath. és gör. keletiek állnak utánunk, holott 1880-ig a harmadik helyet foglaltuk el. 1880-ban az iskolába járó unitárius tankötelesek százaléka 80'78 % volt; tehát 10 év alatt 2'51 %-ot esett. (K. M., 1892. 96—107.). 1892/93-ban az unitárius tankötelesek száma 11.200, a lélekszám (61.618) 18'17 %-a, iskolába járt 9169, a tankötelesek 81'86 %-a. 1893/94-ben tankötelesek száma 11172, a lélekszám 18'13 %-a, iskolába járt 9129, a tankötelesek 81'71 %-a. Saját tanköteleseinket tekintve, az arány csak a luth.-nál és római katolikusoknál jobb. Sajnos tény, hogy a tankötelesek aránya legkisebb nálunk és segédtanítókat nálunk alkalmaztak legnagyobb arányban (K. M. 1896. 114—117.). 1895/96. évi miniszteri jelentés szerint unitárius tankötelesek száma 11.151, (ebből a Királyhágón túli részekre esik 359), iskolába járt 9775, a tankötelesek 84'86 %-a. A felekezetek között a harmadik helyen állunk. 1896/97. évi miniszteri jelentés szerint a tankötelesek száma 11.567, iskolába járt 9261 = 77'98 %. Csupán a görög kath. és görög keletiek állanak utánunk.

A 90-es évek elején a kormány programjába vette a *tanítók csekély fizetésének a kiegészítését*. Ideje volt, mert az valóban kevés volt s az élet drágulásával sehogy sem tartott lépést. Az 1892. évi püspöki jelentés aggódik az ürességben levő iskolamesteri és tanítói állomások betöltése miatt, melyeknek javadalma oly csekély „hogy jó lélekkel szinte lehetetlen is azok elfogadására valakit rábeszélni.” Baj volt az is, hogy okleveles tanítók sem voltak kellő számban. A következő évi jelentés megállapítja, hogy ifjaink közül mind kevesebben készülnek a tanítói pályára, „holott az maholnap jövedelmezőbb lesz a papi pályánál.” Az 1894. évi közigazgatási jelentés már azt mondja: „tanítóink a többször megújított rendeletnek, hogy tanítói oklevelet szerezzenek, nem tettek eleget s most saját érdeküket is veszélyeztetik, *midőn a tanítói fizetés államilag fog rendeztetni.*” Az 1896. évi püspöki jelentés mondja: úgy a lelkészi, mint a tanítói állások betöltése lelkész- és okleveles tanítójelöltek hiányában ez idő szerint a legnagyobb aggodalommal tölt el. De miután a *tanítók fizetése az állam által már 400 frtra jóformán mindenütt ki van egészítve* s a lelkészek segélyezése is államilag megkezdődött, remélni lehet, hogy az állások is keresettebbek lesznek.” Ez évben 37 tanítónk 7038 frt államsegélyt kapott, de lelkésztanítóink fizetését a miniszter csak abban az esetben pótolja, ha tanítói oklevéllel rendelkeznek. 1899-ben esedékessé vált az *ötödéves korpótlék* kiutalása is. A tanítókra nézve sérelmes volt, hogy az egyháztól kapott kántori fizetésük nem számíttatott be nyugdíjigényük

alapjául, hogy fizetésüknek annyira kiegészítő része volt, hogy ennek betudásával kapták a fizetéspótlékot.

Ime, mire megjött az állami fizetéspótlék, addig elvesztettük iskoláink nagy részét.

Amilyen arányban kerültek iskoláink a községek, vagy az állam kezébe, olyan arányban siklott ki hatáskörünk alól az iskola tanulmányi rendjének irányítása. Az állami vagy községi iskolákra csak annyi befolyásunk van, hogy unitárius gyermekek vallásoktatásáról gondoskodtunk. 1884-ben megbízta a főtanács az E. K. T.-ot, hogy a *népiskolák számára készítsen vallástani tantervet*. A tanterv lassan készülhetett, mert az 1890. évi főtanács (72. sz.) újból megrendelte a tanterv elkészítését, ami 1892-ben 66. sz. a. elfogadtatott.¹³¹ 1873/74. évi tanterv szerint a vallás anyaga az elemi iskolában ez: Uri imádság, hiszekegy, tízparancsolat, Kriza keresztényvallás elemei (1. 2. o.), Simén Szent történetek (3. o.), Nagy Péter Szent történetek (4. o.). Az 1891. évi tanterv szerint: erkölcsi tanítások a szülők, testvérek és rokonok viszonyáról (1. 2. o.), isten és ember viszonyáról, isten és ember tulajdonságairól az ószövetségi (3. o.), az újszövetségi elbeszélések alapján, Jézus két főparancsolata, úri ima (4. o.), hittan és erkölcsstan bibliaolvasással és ismertetéssel (5. o.), egyháztörténelem főbb vonásokban (6. o.), 3—6. o. együttes templombajjárása. Az ismétlőiskolák 3 osztálya részére: bibliaismertetés, különösen Jézus élete, unitárius hittan, egyháztörténelem, konfirmációra előkészítés. És minden osztályban ének.

Az eddigi tantervek csak 4 osztály számára készültek; ez 6 osztály számára, ami után következik még a három évi ismétlő iskola. A másik eltérő vonása az utolsó tervnek: a kiindulási pontja a szülők és testvérek közötti viszonyból, ami helyes pszichológiai megértésre mutat s azt gondolom, hogy angol hatás. Az iskolák átalakulásának másik következménye volt, hogy a *vallástanítás a 90-es évektől lassan-lassan a papok hatáskörébe megy át*. 1885-ben még csak arra kapnak utasítást, hogy a „12—15 éves tanulók sikeresebb módon való tanításáért maguk is vegyenek részt a tanításban.” És téli estéken gyűjtsék össze a fiatalságot s foglalkoztassák olvasással, beszéddel. De a leányegyházközségekben szétszórt növendékek vallásoktatását már mostantól fogva a papok teendőjévé tették.

Az imperiumváltozáskor a helyzet népiskoláink tekintetében az volt, hogy iskoláink háromnegyedrésze községivé, vagy államivá lett, még pedig, hol szerződés alapján, hol anélkül. A tanulmányi rend megállapítására — kivéve a vallást és egyházi éneket — nem volt semmi befolyásunk. A vallást, hol az énekvezéreknek alkalmazott állami tanítók tanították, hol a

¹³¹ A vallástanítás tanterve és utasítás a tantervhez. Kolozsvár, 1893.

papok, ami utóbbiak buzgóságától és hivatásérzésétől függött. A tanítóképzés és képesítés kiesett az egyház kezéből, ezzel az énekvezérképzés is. Az állam gondoskodott ugyan a tanítóképzésről, de nem az énekvezérképzésről. Mikor e feladata teljesítését munkába vette, már késő volt, a háború s a nyomában járó politikai változások megoldatlanul hagyták e kérdést.

A közhatalom változása után. Az 1918/19. iskolai év a régi keretekben, a régi tanterv mellett folyt le. Az 1919/20. isk. év legfontosabb eseménye *új felekezeti iskolák szervezése*. Az állami iskolák átvétele után az E. K. T. rendeletet bocsátott ki, hogy egyházközségeinkben a felekezeti iskolákat fel kell állítani. E rendelet eredményéül jelenti a főtanácsnak, hogy keserves küzködés és fáradozás után sikerült 59 elemi iskolát szervezni 57 tanítóval és 31 tanítónővel. Az 1920. évi főtanács kimondotta, hogy a változott viszonyokra s az egyház egyetemének ezekből folyó egyházi és kulturális igényeire figyelemmel, az egész vonalon a felekezeti oktatás elvi alapjára helyezkedik s ecélből az E. K. T. tegyen meg minden szükséges lépést. Az E. K. T. a határozat végrehajtásának egyik mozzanataként jelentette, hogy *központi iskolalátogatói állást* szervezett. A főtanács bizottság mellőzendőnek tartja azon okból, mert nem olyan időket élünk, hogy új állásokat szervezhessünk. A körök többsége sem lelkesedett a tervért, de a főtanács ennek ellenére a javaslatot elfogadta, életbeléptetéséről azonban újabb előterjesztés alapján fog határozni. Az 1923. évi főtanácsra az elemi iskolákról előterjesztett jelentés a központi iskolalátogatók jelentésén alapszik, akiket a főtanács utasít, hogy ellenőrizzék az előbbi évben adott utasításaik végrehajtását. A szervezés és fejlesztés munkája megindult, de állandóan jöttek mindenfelől a panaszok. A bejelentett konkrét sérelmekkel az államtitkársághoz mentek, amely közölte, hogy Bukarestben szeptember közepén tanácskozások lesznek abban a kérdésben, hogy az elemi oktatásban az állam a felekezeti, vagy az állami oktatás terén fog-e haladni. 1920—31556. sz. rendelet, melyet 1921 márc. 5-én megismételtek, tudatta, hogy az 1919/20. iskolai évre át bocsátott tantermeket nem engedi többé át, „mert az állami oktatás az 1920/21. isk. évben csorbíthatatlanul fenntartatik az összes helyiségekben, ahol a múltban is ilyen állami oktatás céljaira szolgáló helyiségekkel rendelkeznek.” Visszaköveteli az iskolai épületeket s mindenütt magyarnyelvű állami iskolák felállítását rendeli, mert „nem felekezetiesítheti az állam magasabb érdekéből az állami iskolákat.” Az egyház tiltakozott ez ellen, mellyel kettős sérelem éri autonómiánkat. Egyik az, hogy azon egyházközségekben, melyekben iskolai épületeinket, a telkeket, felszerelést, tanítói lakásokat a magyar állammal kötött szerződésekkel állami iskola céljaira átengedtük, a szerződés átöröklése címén román állami iskolákat állítottak fel s az

ugyanott szervezett felekezeti iskolákat az egyházak magántulajdonát képező ingatlanokból eltávolították. Az államtitkárság a magyar állammal kötött iskolai szerződéseket közönséges üzleti szerződéseként kezeli s jogutódlást igényel magának oly jogok tekintetében, melyek természetük szerint minden átöröklhetést kizárnak. Az egyház a szerződéseket a magyar állammal kötötte. Mihelyt a béke ratifikációjával a magyar állami hatalom ezen a területen megszűnt, elesett a szerződésbeni fél is s a szerződések hatálya ipso facto elenyészett. Az állam is erre az álláspontra helyezkedett minden olyan kérdésben, amelyek rá kötelezettséget hárítottak. Ezek teljesítését megtagadta, sőt számos helyen román tannyelvű iskolákat szervezett az egyházak tulajdonát képező épületekben, jóllehet első feltétel gyanánt az iskola magyar nyelve volt kikötve. A másik sérelem a tiszta magyar lakosságú területeken kezdett iskolaügyi politika, mely állami iskolák szervezésével a békeszerződés által biztosított kisebbségi autonóm iskolák alól a talajt s az érvényesülés lehetőségét elvonja. Ez ellen tiltakozott az egyház s kijelentette, hogy oly sérelemnek tekinti, „melynek orvoslása végett a népek ligájának bírósága elé való terjesztését kell megfontolás tárgyává tennie.” A tiltakozás pusztában elhangzó szó volt. Decemberben megindult a hadjárat a Székelyföldön iskoláink ellen s a szervezett új iskoláink közül 21 megszűnt, részint azért, mert az iskolai épületet elvették, más helyiség pedig nem volt. Tanítóink pedig, látva a minden irányú bizonytalanságot, átmentek az államhoz „majdnem mindenütt az egyházközség beleegyezésével.” Az állam 38 egyházközségben vette át az egyházközség tulajdonát képező iskolai épületet, melyek szerződésileg a magyar államnak voltak bérbeadva. Az 1921/22. iskolai évre mindezek ellenére is kimondotta az egyház, hogy minden egyházközség köteles elemi iskolát tartani fenn s ez alól átmenetileg és ideiglenesen évről-évre csak az E. K. T. adhat felmentést megokolt felterjesztésre. De iskolaszervezés kérdésében még a múlt évinél is kisebb eredmény volt elérhető. A múlt évben 24 új felekezeti iskola működött, a folyó évre csak 21 működése van kilátásban. Az akadály mindenütt iskola-helyiség és taneszközök hiánya. A rendkívüli gazdasági viszonyok hozzájárulnak az áldozatkészség csökkenéséhez, de egyes helyeken „a magasabb jövődő szempontokat és fontos vallási és faji érdekeket megérteni és méltányolni nem tudó kicsinyes szűkkeblűséggel is kellett találkozni.” Az E. K. T. 1921. okt. 19-én felekezeti közti megállapodás alapján kimondotta:

1. Minden erejével azon lesz, hogy minden egyházközségünkben hitvallásos iskolákat tartsanak fenn.

2. Tiszta magyar helyeken is, ahol magyar tannyelvű állami iskolát állítanak, fenntartjuk a felekezeti iskolát s igényeljük számára az államsegélyt.

3. Ahol állami iskolák is vannak, felekezeti iskoláinkba gyűjtjük a mi gyermekeinket hitoktatásra, melyet heti 4 órán ingyen tartozik végezni a lelkész az államsegély fejében.

4. Ahol bármely oknál fogva kénytelen beszüntetni iskoláját, az egyházközség útasítandó, hogy az újra megnyílásra teremtsen elő az anyagi eszközöket.

5. A magyar állammal kötött szerződéseket felbontottnak tekintjük, a román államot jogutódnak e tekintetben nem ismerjük el.

6. Az iskolák megintését, melyet sokszor tömegesen és előzetes vizsgálat nélkül küldenek, visszautasítjuk és igazságos elbánást kérünk.

Az 1923. évi főtanács a közoktatásügyi miniszteriumnak 100088 és 100090. sz. rendeletével foglalkozott, melyet 1923. szept. 25-én bocsátott ki. Az elemi iskolákra vonatkozó intézkedései: elrendeli a román történelem, földrajz és alkotmánytan román nyelven való tanítását; a tanítókat vizsgálatra kötelezi, holott az 1879. évi 17. t.-c. 3. §-a 4 évet engedélyezett. Az 1922—78129. sz. miniszteri rendelet megtiltja tanár, vagy tanító alkalmazását a miniszter előzetes engedélye nélkül. Az E. K. T. felekezeti közti megállapodás alapján a román nyelv tanítását már a rendelet vétele előtt elrendelte a 3. osztálytól felfelé heti 2 órában. A Globusz nevű nagyszebeni térképkiadó vállalattal a többi magyar egyházakkal együtt szerződést kötött magyar szövegű térképek kiadására. Elrendelte, hogy a hitoktatást mindenütt a lelkészek végezzék és a tanítás egyházi énekkel és imával kezdődjék és végződjék; az iskolák lehetőleg hatosztályúakká fejlesztessenek ismétlődő iskolával és faiskolákat állítsanak be. A tanítók szerény fizetésének előteremtésénél kölcsönhöz kellett fordulni, de az 1923/24. iskolai évre a fizetéseket a többi magyar egyházakkal egyértelműen újra emelték. A fennebb említett két rendelet elleni tiltakozásra a kormány annyit engedett, hogy a román nyelvnek az 1. és 2. osztályban való tanításától eltekintett, de egyebekben ragaszkodott a rendeletek végrehajtásához. Minthogy több iskolánkat (Szentábrahám, Nagyajta, Dicsőszentmárton, Oklánd, Vargyas, Torockó, Torockószentgyörgy) bezárták, az egyház elrendelte az általánosságban való végrehajtást. Hosszas tárgyalások után némi könnyítéseket értek el. Ilyen pl. az, hogy e tanévben (1923/24) a földrajz, történelem, alkotmánytan ne taníttassék románul azon községekben, ahol a lakosság nem tud románul és hogy alsóbbrendű hatóságok ne zárhassanak be iskolákat. De a nemzeti tárgyakat a felsőbb osztályokban heti 12 órán kellett tanítani.

E közben készült a felekezeti iskolákra vonatkozó Anghelescu-féle törvényjavaslat, melynek egyes intézkedései által a kisebbségi magyar egyházak iskoláik érdekeit súlyosan veszélyeztetve látták. „Az erdélyi római katolikus, református és

unitárius egyházak a maguk népnevelői intézeteit a törvényjavaslat intézkedései által a legsúlyosabban fenyegetve látják. E javaslatból kiáradó rombolás szelleme ellen fordulnak amaz erkölcsi erők elszántságával, melyet népi sajátosságukban fenyegetett híveik egyhangú támogatásából merítenek és figyelmeztetik a román népet és a vezető államférfiakat amaz ünnepélyes ígéreteikre és szerződésben vállalt kötelezettségeikre, amelyek a nemzeti kisebbségek jogai elismerése iránt korszakos történelmi fordulatot jelző pillanatokban tettek, illetőleg magukra vállaltak.

A törvényjavaslat legsérelmesebb szakaszai ezek: A 2. §. *a felekezeti iskolákat a magániskolák közé sorozza*; a 7. §. kisebbségek anyanyelvének a tanítás nyelveként való használatát korlátozza: a 8. §. szerint „az anyanyelvüket elvesztett” román állampolgárok gyermekeiket román tannyelvű iskolákban kötelesek taníttatni; a 61. §. a vallástanítás jogát korlátozza az egyházakkal szemben; a 159. §. nem biztosítja, hogy a tanítók az illető kisebbségből valók lesznek; a 199. §. a tanító- és tanítónőképzést államivá teszi. A miniszter a törvényjavaslat megtárgyalására meghívta ugyan a püspököket, de megjegyzéseiket és észrevételeiket nem vette figyelembe s midőn kérték, hogy adjon időt alaposabb tanulmányozására, kérésüket visszautasította. Megállapodtak tehát, hogy mindenik egyház május 14-ére egybehívja legfőbb hatóságát, hogy az hozzon ebben határozatot. Ez megtörtént. *Egységes* határozatot hozott mindhárom magyar egyház legfőbb hatósága. Egyben memorandumot irtak s beküldötték a szenátusnak és kamarának. A királyhoz pedig folyamodványt. Kimondották azt is, hogy amennyiben a törvényjavaslat sérelmes rendelkezései nem módosíttatnak, alkalmas időben és módon a nemzetek szövetségéhez folyamodnak. Az 1925. évi május 14. rendkívüli főtanács határozatát szószerinti szövegében itt adjuk:

1. Egyhangulag megállapítja, hogy e törvényjavaslat lábbal tiporja a Krisztus anyaszentegyháza tanítói küldetésén nyugvó iskolatartási jogát s megnehezíti vagy éppen megakadályozza eziránti kötelessége teljesíthetését.

2. Egy szűkebbkörű nacionális nevelési eszményű kultúra állami monopolizálásával és összes állampolgáraitra való rákényszerítésével megakadályozza az egyetemes emberinek, mint Isten gyermekei testvéri közösségének krisztusi vallás-erkölcsi kultúrával való szolgálatát.

3. Keresztény nevelési eszmény hijján szükségképpen gyűlölködő ellentéteket, hatalmi erőszakot szolgál.

4. A meglévő iskolák vezetését kiveszi az iskolafenntartó egyház kezéből és ezzel iskoláink nevelésének hitvallásos szellemenben való irányítását a fenntartó egyházra nézve lehetetlenné teszi.

5. Az anyanyelvű kultúra elnyomásával a kisebbségek gyermekeinek „ellopja a lelkét” (N. Iorga) s ezzel elsorvasztani igyekszik egyházukhoz való hűségüket.

6. A kisebbségek anyagi pauperizálása mellé társítja azok kulturális visszafejlesztését.

7. Kijátsza a békeszerződések biztosította kisebbségi jogokat, különösen a párisi 1919. évi dec. 9-iki kisebbségi egyezmény 9., 10., 11. cikkeit s a gyulafehérvári határozatok azon alapelvét, hogy Romániában minden nép gyermekei saját tanítójuk által saját nyelvükön oktattatnak.

8. Elkobozza egyházunk negyedfélszázados isk. autonómiáját, mely szerint az unitárius egyház alsó, közép és felső iskolái, mint a vallás szabad gyakorlatának jogával lényeges kapcsolatban álló intézmények s az egyház önfenntartásának eszközei mindenestől az egyház testéhez tartoznak s az egyházi hatóságok alatt állanak.

9. Sok nyílt és rejtett ajtót tartogat a miniszteri önkény számára, melyeken keresztül a javaslat szelidebb rendelkezései is hatálytalaníthatók, vagy félre tolhatók.

10. Törvényhozási előkészítése és tárgyalási módja is nélkülözi a kívánt alaposságot.

Ez alapon egyhangulag kimondja, hogy:

a) az unitárius iskolák felállítására, fenntartására, azok vezetése és kormányzására vonatkozó ősi autonóm jogaihoz, melyeket nemcsak a régi törvények, hanem a párizsi kisebbségi egyezmény 9. §. biztosítanak egyházunknak, rendületlenül ragaszkodik;

b) óvást emel a magánoktatásról szóló törvénytervezet ellen, mely mindeme jogokat lábbal tiporva, lényegében a népkisebbségi hitvallásos iskolák megsemmisítését célozza; a reánk bízott intézményekben rejlő etikai értékeket, egyházunk szabadságát és emberi jogainkat gyökerükben támadja meg, ép ezért és a benne rejlő súlyos intézkedéseknél fogva, továbbá az állami népoktatási törvénytől, valamint a kormányzati intézkedéseknél fogva annak végrehajtását egyházunkra nézve lehetetlennek látja;

c) elismeréssel veszi helyeslő tudomásul, hogy az E.K.T. a többi magyar felekezetekkel együttesen elnöksége útján sürgősen felhívta a Nemzetek Szövetsége főtanácsának figyelmét azokra a veszedelmekre, melyek egyházunk vallási kisebbségi jogait — főleg a párizsi egyezmény 9., 10., 11. cikkeiben biztosítottakat — megsemmisítéssel fenyegetik;

d) helyesli E. K. Tanácsunknak a gyülekezetekhez küldött körlevelét s a maga részéről is felhívja az érdekelteket a vett utasításhoz képest járni el;

e) az itt bemutatott és elfogadott petícióval fordul a román törvényhozás két házához és alázatos felségfolyamodvánnyal Őfelségéhez;

f) utasítja a E. K. Tanácsot, hogy a hazai törvények és nemzetközi szerződések adta jogok alapján alkalmas időben és módon orvoslást keressen sérelveinkre mind általánosságban, mind egyes konkrét esetekben a nemzetek szövetségénél is;

g) felhatalmazza az E. K. Tanácsot, hogy ennek támogatására alkalmas időben és formában egy kiáltvánnyal forduljon a világ művelt népeihez, elsősorban hittestvéreinkhez, feltárva az itt megsemmisítésünkre irányuló törekvéseket s azokkal szemben alkalmas védelmet keresve;

h) amennyiben a javaslat lényeges kedvező módosítás nélkül emelkednék törvényes erőre, egyházunk keresztény alázattal fogja ugyan hordozni a méltatlan szenvedéseket, de csak addig, amíg a lelkiismeret kényszere reá nem diktálja, hogy „inkább kell engedelmeskedni Istennek, hogyses az embereknek“;

i) e történeti pillanatban pedig aggodalmakkal teljes szívvel felidézi atyáink küzdelmeinek, szenvedéseinek és áldozatainak drága emlékét s kifejezi azt a bizonyos reménységét, hogy Krisztus urunknak Romániába szakadt magyar népe méltó lesz atyáihoz úgy a szenvedések hordozásában, mint áldozatok hozatalában és az Isten gondviselésébe vetett hitből merített erő és kitartás megmutatásában.

Isten legyen segítségünkre!

A rendkívüli főtanács jegyzőkönyvében olvassuk: „A határozati javaslat elolvasására mint egy ember egyszerre állnak talpra az összes jelenlevők, lelkesedéssel dokumentálva, hogy a javaslat mindnyájunk lelkéből jött, mindnyájunknak érzelmét, akaratát és egyöntetű elhatározását tolmácsolja.“ Három főtanácsi tag felszólalása után „a főtanács teljes lelkesedéssel, akaratát és elhatározását egyöntetű felállással, szünni nem akaró tapssal és éjenzéssel nyilvánítva, kijelenti, hogy az E. K. Tanács beterjesztett határozati javaslatát minden részletében, minden változtatás nélkül elfogadja s azt egyhangúlag határozattá emeli.“

A három magyar felekezet összetartása, amihez hozzájárult a bánáti magyar ág. ev. egyház is, kifejezést nyert abban is, hogy a rendkívüli közgyűlés után közös ebédre gyűltek össze a Központi Szállóban, amire tudomásunk szerint eddig nem volt példa.

j) Vallástanítás.

(Elemi, középiskolai vallástanítás, vasárnapi iskola, konfirmálás.)

A vallástanítás sorsa népiskoláink jellegének megváltozásával szintén változott. A régi felekezeti iskolában a vallást az iskolamesterek tanították. Amint iskoláink nagyobb része idők

folyamán községivé, majd államivá lett, a vallástanítás iránti teendőiket mellékesnek, elhanyagolhatónak kezdték tekinteni s a 80-as évek közepén komolyan felhangzott a panasz, hogy az ilyen iskolákban a vallás- és egyházi énektanítás sok jogos panaszra ad okot. Hiába voltak a rendeletek, azoknak semmi foganata nem volt. De más bajok is voltak. Nem voltak jó tankönyvek és a mesterek nem voltak kellően jártasok az előrehaladott oktatás és nevelés módszerének ismeretében.¹³² A kollégiumi elemi iskola a mi viszonyaink között az állami népiskolai törvény meghozatala előtt mintaiskolának tekintendő. Hiszen a régi iskolamesterek egy része itt kezdte tanítói pályáját s ide a legkiválóbb jelöltek kerültek tanítókul. Milyen volt itt a helyzet tankönyvek és tanterv dolgában? A 70-es és 80-as években az I. és II. o.-ban tanították Krizától: A keresztény vallás elemeit, a 3. o.-ban Simén, a 4. o.-ban Nagy Péter Szent történetek-et. Ezen idők folyamán csak annyi változás esik, hogy 1884/85-től az I. o.-ban Pánczél Ferenc „Erkölcsei elbeszélője” nyomán tanítanak erkölcsi elbeszéléseket és verseket. 1891/92-től ennek helyébe jó Boros Jó gyermek könyve, 1897/98-tól a III. o.-ban Simén könyve helyére Tarcsafalvi Bibliai történetek c. könyve. A felnőttek számára nincs egyháztörténelmünk és a Szent történetek is mulhatatlanul újra irandó. Baj volt az is, hogy a vallástanítás tanterve sem volt megállapítva, tanította minden mester azt és úgy, amint és ahogyan akart vagy tudott. Az E. K. T. 1876-ban elfogadta az állami tantervet s kimondta: „A vallástanítás a folyó tanévben az erdélyi gyakorlat mellett marad, míg ez ügyben munkába vett szükséges intézkedéseket megteheti.” Hogy mi volt az erdélyi gyakorlat? Azt csak az illető mesterek tudták. A szükséges intézkedések sokáig késtek, úgy hogy Kelemen Albert 1887-ben kénytelen megállapítani: „Tíz év tanúskodik tétlenségünk mellett.”¹³³ Az sem volt megállapítva, hogy ki tanítsa a vallást, a pap-e, vagy a tanító? Sok és hosszú vita folyt erről a kérdéstről, míg a főhatóság a pap teendőjévé tette, de az egyházi erélytelen végrehajtás mellett még ma sincs általános érvényben.

A vallástanítás tantervének ez a hiánya indította a marosi egyházkört arra, hogy a maga hatáskörében szükségesnek látta ez ügyet rendezni s megállapította a tantervet: I—II. osztály imák és erkölcsi elbeszélések, III—IV. osztály Szász Károly Kisbibliája, V. o. a keresztény vallás elemei, VI. o. Simén Szent-történetek. A konfirmandusok részére Ferencz József kátéja. A tantervük ismertetésével egyidejűleg javaslatokat is ad, melyek élesen rávilágítanak az akkori állapotokra. Egyik az,

¹³² Sz. Unitárius egyház és vallástanítás. K. M., 1885. 310–313.

¹³³ A népiskolai vallástanítás jelen állása és célszerű reformja. K. M., 1887. 18–28.

hogy a theológiai intézet tárgyai közé vették fel a nevelést, különös tekintettel a népiskolai vallásitanítás módszerére. Mert sem a régiebb tanítóknak, sem a lelkészeknek nincsenek nevelés-tani ismeretük. Tanítsa azt a vallásitanár a képezdékben (szeminárium) is, mire a szerkesztő megjegyzi, hogy már 3 éve tanítják. A vallást tanítsa a tanító a mindennapi iskolásoknak, az ismétlőiskolásoknak és a konfirmandusoknak a pap. E javaslatával odáig megy, hogy országos mozgalom megindítását tartja szükségesnek, hogy a vallásitanítás *felekezeti közti megegyezéssel felekezeti különbség nélkül* a tanítókra bizassék, mint Angliában. Aztán pályázat kitűzését ajánlja vezér- és kézikönyvek írására: a) az I. és II. osztálynak vallás-erkölcsi elbeszélésekre a tanító kezébe, b) a III. IV. osztálynak ó- és újszövetségi bibliai történetekre, c) az V. osztálynak egyháztörténelemre, d) a VI. osztálynak hit- és erkölcsstanra és minden osztályban legyenek imák, énekek és lehetőleg képek. A kör 13 iskolájából 2 ötosztályos, 7 négyosztályos, 3 háromosztályos és 1 kétosztályos. Állíttassék be mind a 6 osztály és mind a 3 ismétlőosztály. Es végül: legyenek nyilvános vizsgálatok a vallásitanból is. Ez a szervesen átgondolt nyilvános felszólalás volt az oka, hogy a népiskolai vallásitanítás terve napirendre került. A háromszéki kör kezdetére az E. K. Tanács az 1890. évi főtanácsnak előterjesztést tesz: időszerűnek látja, hogy a népiskolai vallásitanítás célszerűbbé és sikeresebbé tétele végett a tanterv revideáltassék és megfelelő tankönyvek készíttessenek. A főtanács megbízta az E. K. T.-ot, hogy a legközelebbi főtanácsra javaslatot terjesszen elé. Az 1891. évi torockói zsinatra az E. K. T. jelenti, hogy megtette a szükséges intézkedéseket s a jövő főtanács elé a kérdés érdeméhez méltó javaslatot fog terjeszteni. A javaslat előterjesztetvén, az 1892. évi főtanács (66. sz. a.) elfogadta a vallásitanítás tervét s utasította az E. K. T.-ot, hogy készíttessen hozzá utasítást és gondoskodjék megfelelő tankönyvekről. Aztán kérdezze meg a köröket, hogy lehetne a vallásitanítást egyenesen a papok kötelességévé tenni. Az 1893. évi főtanácsra jelenti az E. K. T., hogy a tantervet s a hozzá elkészített utasítást kinyomatta¹³⁴ s a köröknek ki fogja küldeni. A tanterv lényeges tartalma ez:

I–II. osztály: Erkölcsi tanítások a szülők, testvérek és rokonok viszonyáról, ily tartalmú bibliai és más elbeszélések, rövid imák, úri ima, erkölcsi szabályok.

III. osztály: Vallásierkölcsi tanítások Isten és ember viszonyáról ószövetségi elbeszélések alapján, tízparancsolat és értelmezése, imák, fohászok.

IV. osztály: Vallásierkölcsi tanítások újszövetségi elbeszélések alapján, Jézus két főparancsolata s az úri ima értelmezése, imák bővítve.

¹³⁴ A vallásitanítás tanterve és utasítás a tantervhez. Kolozsvár, 1893.

V. osztály: Hittan és erkölcstan rövid bibliaismertetéssel, imák.

VI. osztály: Egyháztörténelem, különös tekintettel az unitárius egyház történetére, imák.

III—VI. osztály: Együttes templombajárás.

Az ismétlőiskolák számára :

I. osztály: A biblia ismertetése egyes részeinek olvasásával.

II. osztály: Jézus élete, az evangéliumok olvasásával.

III. osztály: Unitárius hittan, konfirmációra előkészítés, unitárius egyháztörténelem. Együttes templombajárás.

Ének minden osztályban a következő tanterv szerint:

I—II. osztály: 5 ének (megnevezve), 6 hang körén belőliek.

III—IV. osztály: 8 ének (megnevezve), 8 hang körén belőliek.

V.—VI. osztály: 3 ének (megnevezve) s azok dallamára menők, melyek 8 hang körén túl terjednek.

Tankönyvek: I—II. o. Boros: Jó gyermek könyve.

III—IV. o. Símén: Szent történetek, míg más meg nem jelenik.

V. o. Ferencz József: Unitárius Káté.

VI. o. A tanító előadása, míg erre könyv jelenik meg.

Az ismétlők részére: I. o. Szintén.

II. o. Hopps—Derzsi Károly: Jézus élete.

III. o. Ferencz József: Unitárius Káté és Unitárius Kis Tükör.

Énektanításra, míg iskolai kézikönyv készül, az Énekeskönyv.

Most már a tanterv megvolt, de sok osztályban hiányoztak a megfelelő tankönyvek. Az E. K. T. pályázatot hirdetett s ennek eredményeként az 1895. évi bölöni zsinaton jelentette: a pályázat eredményes volt annyiban, hogy az *iskolai énektanításra* írt mű jutalmat nyert. Szerzője Iszlai Márton. A kiadás folyamatban van. A vallástani tankönyvekre beérkezett művek nem voltak megfelelők. A pályázat 1896 márc. 1. határidővel újra kitűzetett. Az 1896. évi közigazgatási jelentés szerint az újra kiírt pályázat eredményes volt. Mindháromra érkezett 1—1 pályamunka. A 3—4. o. számára írt mű szerzője Tarcsafalvi Albert. A más két pályázatra a bírálatok még nem érkeztek be. Az Énekeskönyv megjelent.

Ez időtől kezdve az egyházkormányzás figyelme az új kollégium építésére, majd a felépítése után a konviktus pénzügyi alapjának megteremtésére, a Berde-hagyaték megszerzésére, a papi kongruával kapcsolatos teendőkre, a gazdaságok jövedelmezőségének biztosítására, a deficit elenyésztetésére, s nem utolsósorban az egyházszervezés kérdésére terelődván, a vallástanítás kérdése jó időre lekerült a napirendről. Csak az 1912. évi főtanácson fordul elő megint. A háromszéki kör javasolta, hogy a népiskolai és gimnáziumi vallástanítás terve revideáltassék s a kor kívánalmai szerint átalakíttassék. Az

E. K. T. jelentette, hogy egy korábbi indítvány alapján a lépések eziránt már megtétettek. A főtanács elrendelte, hogy a jövő főtanácson terjessze elé a vallástanítás tervét. A következő főtanácson jelentette az E. K. T., hogy a tanterv elkészítése felmerült akadályok miatt nem sikerült s minthogy életbeléptetése szükséges, felhatalmazást kér erre a főtanácstól. A főtanácsi bizottság azonban, minthogy mindenik kör érdemlegesen nem foglalkozhatott vele, mert későn kapta, még egyszer kiküldeni ajánlja a köröknek beható tanulmányozás végett.

Végre az elemi iskolai vallástanítás terve az 1914. évi főtanács elé terjesztetett. E tanterv a mindennapi és ismétlőiskola minden osztályában 2—2 órát ír elő. 1—2. ó. Beszéd- és értelemgyakorlat az erkölcsi nevelés szolgálatában. 3—4. ó. Történeti oktatás a valláserkölcsei nevelés szolgálatában az ó- és újszövetség története alapján. 5. ó. Történeti oktatás kimagaslóbb jeleseink életrajza alapján. 6. ó. Valláserkölcsei nevelés betetőzése a szerzett ismeretek rendszerbe foglalása által. Az ismétlőiskolában: bibliatörténet, egyháztörténelem, előkészítés a konfirmációra: hit-, erkölcs-, szertartás- és szervezettan. A főtanács elfogadta s utasította az E. K. T.-ot, hogy készítessen hozzá utasításokat s gondoskodjék megfelelő tankönyvekről. A K. M. referense „kellemes érzéssel” szemlélte, hogy a főtanácson a tanítás és nevelés ügye méltó figyelemben részesült s végre elfoglalta azt a helyet a tárgyalásra került ügyek sorozatában, melyet nemzet- és jövőépítő jelentőségénél fogva megérdemel s melyet eddig mindig nélkülözni volt kénytelen. Ez az elismerés annak a jelenségnek szól, hogy a főtanács hosszú és szenvedélyes gazdasági és pénzügyi viták után, melyek a nevelésügyi kérdéseket éveken át háttérbe szorították, végre a nevelésügynek jelentőségéhez mért időt és teret engedett és megalkotta az elemi iskolai vallástanítás tantervét, valamint behatóan foglalkozott a gimnáziumi vallástanítás tervével.

A gimnáziumi vallástanítás tekintetében a helyzet a 70-es és 80-as években ez: az órák száma az I—V. o.-ban 1—1, a VI—VII. o.-ban 2—2 óra, a VIII. o.-ban nincs vallásóra, csak 1888/89-től kezdve. És szinte érthetetlen s mégis úgy van, hogy a vallás csak az állami tanterv teljes életbeléptetésénél kap osztályonként 2—2 órát. Szervesen átgondolt és valamely célgondolat hatása alatt megalkotott tanterv sincs. Csak a kézikönyvekből lehet megállapítani azt. Az I—II. o.-ban hosszú időn át tankönyv Nagy Péter Szent történetek-je, amit csak 1902/3-tól kezdve vált fel Csifó Bibliái történetek c. könyve. A III—IV. o.-ban Ferencz József Unitárius kátéja, amit a III. o.-ban 1897/98-tól felvált Bartók Bibliaismertetése és 1907/8-tól Berecki Sándor Bibliaismertetése. Az V. o.-ban hosszú időn át anyag az erkölcsstan Ferencz József kézírati műve alapján, 1899/900-tól felváltja az egyháztörténelem Pálffy József könyve

alapján s ezt 1907/8-tól Gergely-Kovács könyve alapján keresztény egyháztörténelem. A VI—VII. o. a 80-as években együtt tanulta felváltva az egyháztörténelmet Pálffy könyve alapján és a hittant Ferencz József kéziratából. 1888/89-től a vallás tananyaga a VIII. o-ban ethika és hittan Télfy könyve és Ferencz József egyháztörténete, az Unitárius Kis Tükör alapján. 1902/3-tól kezdve a VII. o. tankönyve Péterfi—Marion Az ember jogai és kötelességei.

Miután a kollégiumnál a vallástanári állás szerveztetett s a tanszék betöltetett, nemsokára napirendre került a tanterv kérdése is. Az 1912. évi főtanács foglalkozott a kérdéssel, de csak az 1915. évi alkotta meg a *gimnáziumi vallástanítás tervét*. Ez három fokozatot állapít meg: a bibliai az I—IV. o., egyháztörténelmi az V—VI. o. és erkölcs-hittani a VII—VIII. osztályokban. Elvi szempontból kifogásolható, hogy a bibliai fokozat végén a IV. o.-ban már unitárius hittan van felvéve, minek oka az, hogy a konfirmáció erre a korra esik s ez szükségessé teszi, hogy hitelveinket, szertartásainkat megismerjék. Az életbeléptetés érdekében szükséges a kézikönyvek egy részének kicserélése, illetőleg bővítése. továbbá egy egyháztörténelmi olvasókönyv egybeállítása, még pedig mind a keresztény egyház, mind az unitárius egyház történelméhez. Ez a tanterv különösen hangsúlyozza, hogy nem szabad a teljes bibliát a tanulók kezébe adni, hanem csak a református iskolák számára készült szemelvényes bibliát. A gimnáziumi vallástanítás még csak ment valahogy s a könyvek is, habár hiányosan voltak. De teljesen hiányzott a most létesülő tanító- és tanítónőképző-intézetek részére a tanterv s természetesen a tankönyvek is.

A kolozsvári állami képezdék igazgatótanácsa 1870 okt. 11-én megkereste az E. K. T.-ot, hogy még okt. folyamán küldje meg a vallás- és erkölcsstan tantervét s jelölje ki a tanárt. Az E. K. T. nov. 1-én kinevezte tanárnak Ferencz József első papot s utasította, hogy a hit- és erkölcsstan tantervét 3 évre felosztva állítsa össze s jelölje meg a könyveket, melyekből tanítani fogja s a legközelebbi ülésre tegyen jelentést. Nov. 6-ára már beterjesztette javaslatát: I. év. Hit- és erkölcsstan bibliaolvasással, főleg a Jézus tanításaiból. II. év. Általános és unitárius egyháztörténelem korrajzok és jelentékenyebb egyének életrajzának olvasásával. III. év. Görögök, rómaiak és zsidók vallásának ismertetése; vallásos eszmék fejlődéstörténete megfelelő olvasmányokkal; vallástanítás módszertana. Heti 2—2 óra. Tankönyveket nem tud ajánlani, mert nincsenek. Minthogy képezdéink eddig nem voltak, azokban használható kézikönyveink sem lehetnek. Nem ajánlhat tehát egyebet, mint-hogy egyelőre csak kézírásból kell hogy taníttassanak s a vallástanár feladata lesz ezekct a kézírt tankönyveket a képezdék szükségéhez mértén átdolgozni s ha lehet kiadni. A jelen évre,

minthogyanövendékek épen konfirmálásra jönnek, lehetne használni a Kátét, az erkölcstanra nézve pedig az ugyancsak általa írt, iskoláink alosztályaiban használt s kéziratban levő erkölcs-tant a képezde szükségéhez átdolgozva.

A vallástanítással kapcsolatosan meg kell emlékeznünk az ú. n. *vasárnapi iskoláról* is, melynek nálunk két és háromnegyedszázados múltja van. Az 1661. évi dézsfalvi zsinat büntetés terhe alatt kötelezi a papokat és mestereket, hogy *mint eddig is szokás volt, a falusi ifjúságot informálják a religióban és pietasban.* A nyárádszentlászlói zsinat 1665-ben, a várfalvi 1788-ban ismételten határoznak e tárgyban s a tanítás idejéül Szentgyörgy naptól Szentmihály napig terjedő időt rendelik mindkét nemű ifjak részére. Az 1803. évi szentmártoni zsinat az egyházköri vizsgálatnak teszi szoros kötelességévé, hogy a tanítást kellő figyelemmel ellenőrizze, a szülőket és gazdákat rászorítsa, hogy a gyermekeket a tanításokra küldjék, ellenkező esetben minden kérdés nélkül kanon szerint büntessék. Az 1815. évi torockószentgyörgyi zsinat azt rendeli, hogy a karácsony előtt tartatni szokott vizsgálat alkalmával az ifjak *megpróbáltassanak.* A következő évben a repr. konzisztórium pedig kötelességévé teszi az espereseknek, hogy a gyermekeik nevelésében resteskedő szülőket a külső tisztségnek átírják. A bölöni 1840. évi zsinat megrendeli, hogy a nyári vasárnapi órákon a mesterek is maradjanak benn a templomban énektanítás végett.¹³⁵ Az E. K. T. az 1864. évi főtanács meghagyása alapján előterjesztést tett az 1866. évi főtanácsnak, mely végezte: (10. jk. sz.) a nyári tanításnak azon módon, ahogy eddig gyakorlatban volt, tovább is fenn kell maradnia. Vasárnap d. e. a fiúk, d. u. a leányok tanuljanak 12—22 éves korukig. Ahol ezt így sikerrel folytatni nem lehet, ott az eddigi módon folytatódjék a tanítás. A d. e. istentisztelet oly időben tartandó, hogy 12-ig még egy óra maradjon a tanításra. Keresztessék meg a főkormányshék, hogy d. u. táncokat csak a templomozás után engedélyezzen. Vezérkönyv Ferencz József kátéja és bibliaolvasás. Ohajtandó volna, hogy dolgoztassék ki vallásunk történelme röviden és népszerűen. A theológiát tanító tanár kötelessége a pastoralis theológiával kapcsolatosan a nyári tanítás miként kezelése módjára nézve ezután utasítást adni a theológusoknak. Az 1873. évi főtanács (13. jk. sz.) óhajtja, hogy a lelkészek a téli estéken az értelmesebb híveket hetenként 1—2-szer összegyűjtven, népszerű előadásokat tartsanak és a nyári vasárnapi oktatást is fenntartsák. A kérdést Ferencz József püspök idejében először Péterfi Dénes külföldi

¹³⁵ Ürmösi Kálmán: Fenntartható-e a nyári tanítás jelenlegi alakjában s ha nem, miképen lenne e célnak megfelelően reformálandó? K. M. 1887. 294—303.

tanuló szellőzteti Londonból írt levelében.¹³⁶ Leírja, hogy vasárnapi iskola Angliában minden gyülekezetnek van, melynek buzgóbb tagjai önként vállalják a missziói munkát. A felelősség a lelkészt terheli, aki meglátogatja s a tanításban is részt vesz. Az iskolák egymással összeköttetésben állanak (Sunday School Union). Céljuk a nép vallás-erkölcsi nevelését előmozdítani. A növendékek 6—16 éves korig látogatják, a kisebbek délelőtt, a nagyobbak délután. Alapítójuk Raikes Róbert 1782-ben Gloucesterben. És kifejezi óhaját, hogy vajha nálunk is a nép vallás-erkölcsi nevelésére nagyobb gondot fordítnának s a vasárnap délutáni „kátéiskolák a kor és a nevelés elveivel megegyező rendszeres vallás-erkölcsi nevelő intézetekké alakíttatnának át.” Jakab Elek az egyház képviselőjében Angliában járván erről az útból szóló beszámolójában¹³⁷ szintén ír a serdülő ifjúság vallás-erkölcsi neveléséről a vasárnapi iskola által. Az angol unitáriusok 1834-ben létesítették a Sunday School Association-t, melynek hasonló nevű évnegyedenként megjelenő közlönye van. Az angol unitáriusok nem magukra, hanem a presbiteriánusokkal, baptistákkal, szabad keresztény egyházakkal együtt alkotják ezeket az iskolákat, melyeknek öt osztály számára külön könyveik vannak tanárok és tanítványok részére. És végül ő is felsóhajt: Vajha teljesülne Péterfi óhajta „hogy nálunk is a vasárnap délutáni elavult és sem az időhöz és műveltséghez mért előhaladásnak, sem az ifjú lelki- és erkölcsi szükségének meg nem felelő bibliaolvasás és kátétanítás helyett ily vasárnapi oktatás jöhetne létre minél előbb s minél több helyen.” Ilyen előzmények után Ürmösi Kálmán szól hozzá a kérdéshez.¹³⁸ Szerinte a vasárnapi tanítás, amint a régi zsinati határozatok nevezik, és nyári tanítás egy és ugyanaz. Célja a vallásos érzés ápolása és továbbfejlesztése, hogy a népiskolában kezdett alapon tovább építsen: a nevelés tekintetében *ismétlő iskolája a népiskolának*. Mostani alakjában azonban hivatását nem tölti be, mert a tanítási anyag erre nem alkalmas. Az úri ima, apostoli hitforma, tízparancsolat, erkölcsi szabályok, apró imák, a nagyobbaknak a Káté gépies bemagoltatása, mindez nem arra való, hogy oda lehessen őket csalogatni. Az eredmény semmi, mert olyan forrást, melynek vize a szomjat nem oltja, senki sem keres. E cikkekre Ferencz József egy pár sorban azt a megjegyzést tette, hogy Kelemen Benő előtte is sokszor beszélt e reform szükségéről s fel is kérte őt, hogy indítsanak mozgalmat. Erre megkérte a Londonban tanuló Péterfit, tanulmányozza a kérdést és szerezze be a könyveket. „Mert hogy tennünk kell, az bizonyos, csak a

¹³⁶ K. M. 1875. 132—134.

¹³⁷ Londonban mulatásom emlékei K. M. 1875. 317—321.

¹³⁸ A vasárnapi iskolák reformkérdése. K. M. 1876. 69.

mit, miként és minő eszközökkel való kérdésekre találnók meg a feleletet". Több mint 10 év múlva Ürmösi Kálmán a Dávid Ferenc-Egylet dícsőszentmártoni közgyűlésén tartott felolvasásával megint visszatér e kérdésre. S most egyenesen kimondja: a nyári tanítás eddigi alakjában fenn nem tartható. Az évek teltek. Az egyházkörök a kezdeményezést a főhatóságtól várták, ez a gondolat megvitatását a papoktól s így telt tétlenül az idő. A köröktől bekért jelentések és adatok alapján állítja, hogy a nyári tanítás egy, vagy más ok miatt nem kielégítő az egyházban, sőt a semminél csak valamivel több. Az eredménytelenségnek több oka van. Egyik az, hogy az idevonatkozó rendeleteket nem hajtják szigorúan végre. A másik, hogy a tanításban nincs egyöntetűség. Régebben a papok tanítottak, újabban szokásba jött, hogy a mesterek tanítsanak, még pedig a d. e. templomozás előtt, amit azért tart helytelennek, sőt visszaélésnek, mert ez a tanítás tulajdonképen az iskolában nyert vallástanításnak ismételése kellene hogy legyen a felnőttekre. A harmadik oka az, hogy nincsenek meg a szükséges utasítások és segédkönyvek. Egy helyen a Szent történeteket, másutt a nagy kátét, vagy a konfessziót, ismét másutt a keresztény vallás elemeit, vagy a konfirmációi kátét tanítják, vagy bibliát olvastatnak, szóval ki-ki amit akar s ahogyan akarja találomra, minden módszer nélkül. E kritika után előadja a maga tervét. Legyenek tanításra kötelezettek az ismétlőiskolák köteles ifjak. És legyenek előadások a mostani kátékizáló módszertől eltérőleg a föld gyermekkoráról a teremtés Mózesi előadásával kapcsolatosan, a népszerű természettan köréből, ismertessék a materializmust, fejlődéstant, darvinizmust, olvassák a biblia szebb részeit, erkölcsi elbeszéléseket az iszákosság, káromkodás, könnyelmű életmód ellen. A theológusokat erre kellően elő kell képezni. A tanítás helye a templom, ideje a nyár, Szentgyörgynaptól Szentmihályig, mint a régi határozatok szólnak. Gondoskodni kell megfelelő könyvekről pályázat, vagy megbízás alapján. A tanítást végezzék a papok, az éneklést a mesterek vezetik. A mulasztók essenek büntetés alá. A tanítást ünnepély fejezze be s a szorgalmasok kapjanak jutalmat.

1880-tól Boros a kollégiumban megkezdette a vasárnapi iskolát oly módon, hogy téli vasárnapok reggelén, mikor a kis tanulók a hideg miatt nem mehettek templomba, az I—V. gimn. osztályú tanulók egy tanterembe istentiszteletre gyűlnek össze, hol az ő vezetése mellett a papnövendékek rendre végzik a szolgálatot, azután kis csoportokban maguk köré gyűjtik a gyermekeket és a tanítás tárgyát, tartalmát megbeszélik. Ez a vasárnapi iskola 1910 óta a gimnáziumi vallástanár vezetése alatt van. Boros az Unitárius Közlönyben ismételten foglalkozik e kérdéssel (1901. 169—170. és 1906.

101—103) s nem győzi eléggé buzdítani a papokat, hogy fogjanak hozzá mindnyájan a munkához s valósítsák meg a maguk kicsi körében „a most divatos népegyetemet”(?). Ez annál szükségesebb, mert napról-napra mind több ember van, aki azt kiabálja, mi szükség van a papokra, templomokra, hiszen csak arra valók, hogy butítsák a népet. A Dávid Ferenc-Egylet a tanítás céljaira *Aranyszabályok* címen egy kis füzetet adott ki.

A kérdés irodalmi tárgyalása az E. K. T.-ot arra indította, hogy 1893-ban (K. M. 1893. 345.) újabb rendeletet bocsátott ki a nyári vasárnapi vallásoktatás pontos teljesítésére, minek már eredményét is megállapítja. Némely lelkészek nagy lelkiismeretességgel végezték teendőiket s az ifjak, sőt a felnőttek is örömmel vettek részt. De voltak olyan eklézsiák is, melyekben egyáltalában nem volt tanítás. A kérdés kellő értékelését mutatja az E. K. T. részéről az, hogy 1894-ben (62. jk. p.) külön jelentést tesz a vasárnapi iskoláról. Egyidejűleg a kormány is rendeletet bocsátott ki ez irányban s most már remélhető lesz, hogy jobban és sikeresebben fogják megtartani. Az új rend azonban csak lassan és vontatottan terjed s a végrehajtás sem eléggé erélyes és céltudatos, amiként nem volt az soha a történelem folyamán. Ugyanekkor a marosi egyházkör indítványt adott be, hogy a tanítók kezébe *vezérkönyv* adassék. Az indítvány bizottságnak adatott ki tanulmányozás végett. A tanulmányozás azonban majdnem 30 esztendeig tartott, míg 1920-ban Vári munkájaként megjelent: *Vezérfonal a nyári vasárnapi iskolai tanításhoz* (Unitárius Közlöny 1920. 109.) s az E. K. T. szigorúan utasította a lelkészeket és énekvezéreket, hogy tartsák magukat a Vezérfonalhoz. Eszerint a tananyag 4 évre oszlik:

1. év. Unitárius egyháztörténelem, vezérkönyv Unitárius Kis Tükör.

2. év. Unitárius hittan, vezérkönyv Unitárius Káté és Hittan.

3. év. Erkölcstan, Marion-Péterfi, Az ember kötelességei és jogai nyomán.

4. év. Szociológiából: az iskola jelentősége, többtermelés, szövetkezetek, közvagyon, munkások és munkaadók viszonya, fényűzés, háziipar jelentősége és haszna, csecsemővédelem, alkoholizmus, perlekedés. Benedek Elek: Felolvasások és Gidófalvi István: A magyar pap és tanító szociális kötelességei.

Ezt a Vezérfonalat az E. K. T. 10 év múlva a „változott viszonyoknak megfelelően” átdolgoztatta. A tananyag most 7 évre van beosztva s az egyháztörténelemben fel van véve: kapcsolataink a külföldi unitáriusokkal és az unitarizmus jövője, aztán magyar történelmi és irodalom-történeti ismeretek.

A konfirmálás ügyében a püspök 1885-ben rendeletet bocsátott ki (K. M. 1885. 65—68.), amit az tett szükségessé, hogy iskoláink községivé vagy államivá változtatása következ-

tében biztosítani kellett a vallástanításban legalább az eddigi eredményt. Minthogy iskolamestereink nagyobb része akkor már nem a mi iskoláinkból került ki, szükségessé vált annak „a lényeges reformnak” a behozatala, hogy a *vallástanítást a lelkészekre bizzuk*. A konfirmációi vallásoktatás célja az, hogy ifjaink „saját felekezeti álláspontjuknak tiszta és világos tudatára jussanak”, más szóval, tudjanak számot adni arról, hogy ők miért unitárius keresztények. Evégre ismerjék meg vallásuk hit- és erkölcsi alapelveit, főbb vonásokban egyházunk történetét s lehetőleg szervezetét is. Ma sokszor nagyon fiatal, mondhatni éretlen gyermekeket konfirmálnak, kikkel nem lehet a vallás igazságait megértetni. Aztán a tanítást rövid pár hétre, esetleg néhány napra szorítják. Sokan e kötelességet pusztán formalitásnak tekintik s megelégszenek azzal, mit a gyermekek a népiskolából magukkal hoztak. Csak ezen az úton tartjuk meg népünkben azt a vallásosságot és egyháziasságot, melyre ma nagyobb szükség van, mint valaha. „Ha templomaink üresen maradnak, ha a lelkész és hívei között az eddigi benső viszony meglazul, a buzgóság és áldozatkészség napról-napra mindinkább hanyatlik, ennek okát nagyrészt abban fogjuk találni, hogy nem vették kellő ápolás alá a híveket”. Úgy járunk, mint az a gazda, aki kertjének csemetéit nem oltja be nemes gallyakkal s aztán azok keserű gyümölcsöt teremnek. A törvény eddig a betöltött 12 évet állapította meg. Ezt korainak tartja s óhajtja, hogy a 14 évre halasztassák, mert itt nemcsak a szívet, hanem az értelmet is foglalkoztatnunk kell”. S a tanítást legalább 6 hétig folytassák. Tegyék a konfirmációi vallásoktatást „a legkomolyabb dologgá, hogy abból a lélek ne csak egy-két napi, hanem az egész életre kiható táplálékot nyerjen”. És hajtsák végre mindig „a szokott ünnepélyességgel”, mi nemcsak az ifjakra gyakorol kitörölhetetlen benyomást, hanem az egész gyülekezetben is megújul a vallásos érzés, az egyházas szellem s a lelkész iránti tisztelet.

Ez a rendelet még nem szabja meg a konfirmáció idejét. Később az egész egyházban áldozócsütörtökre tették.

17. FEJEZET.

Pénzügyek.

a) Konferens adósságok, Baldácsy-alapítvány.

Az 1868-ban kapott államsegély csak egy csepp volt a szükségek tengerében. Az egyház terhei a haladó idővel nem kevesbedtek, hanem szaporodtak. Már az 1872. évi főtanács elhatározta, hogy igénybeveszi a hitrokonok áldozatkészségét